

**«ՄԻ ՔԱՆԻ ԹՎԵՐ». Ա-ԴՈՅԻ «ՎԱՆԻ, ԲԻԹԼԻՍԻ ԵՒ ԷՐԶՐՈՒՄԻ
ՎԻԼԱՅԵԹՆԵՐԸ» ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (1912 Թ.) ԵՎ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԾԱՐԾՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆՈՒՄ
ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ ԾԱՎԱԼՎԱԾ ԲԱՆԱՎԵՃԸ**

Ռոբերտ Թաթոյան

Ա-Դոյի (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) «Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները» աշխատությունը, որը լույս է տեսել 1912 թ. Երևանում¹, առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում ականավոր հայ պատմաբանի ժառանգության մեջ: «Ուսումնասիրության մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական և Կրթական դրութեան» ենթավերնագիրը կրող այս աշխատանքը կարևոր սկզբնաղբյուր է Մեծ եղեռնի շեմին վերոնշյալ նահանգների և առհասարակ Արևմտյան Հայաստանի² տարածքի սոցիալ-տնտեսական վիճակի լուսաբանման համար, աղբյուր, որը չի կարող շրջանցել տվյալ հարցերով զբաղվող ժամանակակից և ոչ մի ուսումնասիրող:

Ինչպես նշում է առաջաբանում ինքը՝ հեղինակը, գրքի համար նյութը նա հավաքել էր 1909 թվականի հունիս-օգոստոս ամիսներին Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթներ կատարած ճանապարհորդության ընթացքում. «Մենք այցելեցինք Վան, Մուշ, Էրզրում քաղաքները. մերանք այդ տեղերի առաջնորդարանները. այցելեցինք Կրուց-Անասպարի, Վարազի, Աղթամարի, Նարեկի, Ս. Կարապետի, Ս. Յովհաննեսի և Կարմրակի վանքերը. անցանք Բայազետի, Ուլքիլիսեի, Արճճի, Թիմարի, Վան-Տուսի, Արճակի, Հայոց-Չորի, Շարափի, Գեաւաշի, Մուշի, Սասունի, Խնուսի, Էրզրումի և Բասենի գաւառներով. կարևոր կենտրոնաւրեղերում կանգ առանք և ծանօթացանք երկրի հետ: Ճանապարհորդութեան ժամանակ մեզ յաջողեց ձեռք բերել նիւթեր այդ երկրի աշխարհագրութեան և ազգաբնակչութեան վիճակագրութեան վերաբերեալ, տեղեկութիւններ ճանապարհների հաղորդակցութեան, երկրի արդի-

¹ Տե՛ս Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները. Ուսումնասիրութեան մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական և Կրթական դրութեան, Երևան, տպարան «Կովտուրա», VIII, 408 էջ:

² Հողվածի շրջանակներում «Արևմտյան Հայաստան» տարածքի տակ հասկանում ենք Հայկական լեռնաշխարհի՝ Օսմանյան կայսրության վերահսկողության տակ գտնվող հատվածի վրա ստեղծված վարչական միավորները՝ Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքիի և Սեբաստիայի վիլայեթները (այսպես կոչված «վեց նահանգներ»): Մենք օգտագործում ենք օսմանյան վարչական միավորների անվանումների երկու տարբերակ՝ ինչպես թուրքականից տառադարձված՝ *վիլայեթ*, *սանջակ*, *կազա*, *նահիե*, այնպես էլ պատմագիտական գրականության մեջ ընդունված դրանց հայերեն համարժեքները՝ *նահանգ*, *գավառ*, *գավառակ*, *գյուղախումբ*:

նագործություն, հողատիրություն և հարկերի մասին, նաև տեղեկություններ մասնատրասպես հայ ժողովրդի կացության և տնտեսական դրության վերաբերեալ»³:

Հեղինակը, ճանապարհորդության ընթացքում հավաքված նյութերը կարգի բերելով և կողմնակի աղբյուրներով լրացնելով, գիրքը հանձնում է տպագրության՝ արտահայտելով իր վստահությունն առ այն, որ տեղեկությունները որքան էլ թերի, այնուամենայնիվ կարող են օգտակար լինել Արևմտյան Հայաստանով հետաքրքրվողների համար:

Ա-Դոյի շուրջ 400 էջ ծավալով աշխատության մոտ երկու երրորդը նվիրված է Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի նահանգների նկարագրությանը և հայ բնակչության վիճակագրությանը: Հեղինակը ներկայացնում է Արևմտյան Հայաստանի այս երեք նահանգների հայերի թվաքանակն ըստ հայաբնակ բնակավայրերի՝ համապատասխան տվյալ նահանգի վարչական բաժանման՝ գավառակ առ գավառակ գյուղացուցակների: Գրքում զետեղված գյուղացուցակների մեծ մասը Ա-Դոն ստացել էր Արևմտյան Հայաստանի Հայ առաքելական եկեղեցու համապատասխան թեմերի առաջնորդարաններից: Որոշ շրջանների գյուղացուցակների համար որպես աղբյուր հեղինակը նշում է որևէ անհատ անձի (որպես կանոն՝ տեղացի մտավորական, առաջնորդարանի կամ օսմանյան որևէ պետական մարմնի տեղական բաժանմունքի հայագրի աշխատակից)⁴, կամ անանուն «տեղացիների»⁵, «տեղյակ մարդկանց»⁶: Առանձին դեպքերում Ա-Դոն կազմում է համեմատական աղյուսակներ՝ ներկայացնելով տվյալ վարչական միավորի հայաբնակ բնակավայրերի երկու կամ երեք աղբյուրից քաղված զուգահեռ տվյալներ⁷:

Ա-Դոյի կողմից հավաքված տվյալները գրեթե բացառապես արտացոլում են հայ բնակչության թվաքանակն ըստ տների (ընտանիքների): Բնակչության շնչերի թիվը ստանալու համար ուսումնասիրողը որպես մեկ տան անդամների միջին թիվ ընդունում է 7 շունչ (քաղաքային բնակչության պարագայում՝ 6 շունչ)⁸:

³ Նույն տեղում, էջ V:

Ա-Դոն նաև թողել է Արևմտյան Հայաստան կատարած ճանապարհորդության հուշեր, որոնց մի մասը հրատարակվել է «Նոր հոսանք» ամսագրում (տե՛ս Ա-Դո, Յուշեր Տաճկա-Հայաստանի ճանապարհորդությունից, «Նոր հոսանք» գրական, գիտական, հասարակական և քաղաքական ամսագիր, Թիֆլիս, Ա. տարի, 1913, №1, էջ 134-141, №2, էջ 346-357, №3, էջ 562-569, №4-5, էջ 785-798, №6, էջ 1040-1046, №7-8, էջ 1235-1253, Բ. տարի, 1914, №1, էջ 75-91, №2, էջ 225-236, №3, էջ 397-416, №4, էջ 565-581, №6, 938-948):

⁴ Օրինակ՝ Վանի նահանգի Արճակ, Բերկրի գավառների համար՝ Շիրին Հակոբյան, Արճեշի գավառի համար՝ Արամ Սաֆրաստյան (Ա-Դո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները..., էջ 32, 35):

⁵ Օրինակ՝ Վանի նահանգի Թիմար գավառ (նույն տեղում, էջ 22):

⁶ Օրինակ՝ Վանի նահանգի Վան-Տոսպի և Շատալի գավառակներ (նույն տեղում, էջ 27, 65):

⁷ Տե՛ս հատկապես Մուշի դաշտի (Մուշի գավառակ) հայաբնակ բնակավայրերի վիճակագրությունն ըստ Մուշի առաջնորդարանի 1889 և 1909 թթ. տվյալների և Մշո առաջնորդարանի քարտուղար Նազարեթ Մարտիրոսյանի՝ 1909 թ. տվյալների (նույն տեղում, էջ 104-107):

⁸ Ընտանիքների անդամների միջին թիվը ստանալու համար Ա-Դոն իր ճանապարհորդության ընթացքում կազմել էր տվել զանազան գավառների 23 գյուղերի տների և նրանց անդամների ցուցակները ու ստացել ընդհանուր միջին թիվ՝ 6, սակայն քանի որ տեղացիների աջակցությամբ իր

Ա-Դոն իր տվյալներն ու հաշվարկներն ամփոփում է հետևյալ աղյուսակում:

Աղյուսակ 1. Վիճակագիր երեք վիլայեթների հայ ժողովրդի

№	Վիլայեթ	Քաղաք	Գյուղ	Տուն	Շունջ
1	Վանի	3	387	16,203	102,910
2	Բիթլիսի	3	495	22,092	154,164
3	Էրզրումի	9	389	23,413	159,593
	Ընդամենը	15	1,271	61,708	416,667

Երեք նահանգների ընդհանուր ազգաբնակչության թիվը և դրանում հայերի տոկոսային հարաբերակցությունը ստանալու համար Ա-Դոն օգտագործում է 1896 թ. օսմանյան պաշտոնական վիճակագրությունը՝ անփոփոխ վերցնելով դրանից մահմեդականների ու այլ քրիստոնյաների թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ և գումարելով դրանց հայ բնակչության՝ իր հաշվարկած թիվը: Ստացված արդյունքը նա ամփոփում է ստորև տրվող աղյուսակում⁹.

Աղյուսակ 2. Երեք վիլայեթների ընդհանուր ազգաբնակչության թիվը

Վիլայեթներ	Ընդհանուր ազգաբնակչությունը	Մահմեդականների թիվը	%	Հայերի թիվը	%	Այլ քրիստոնյաների թիվը	%
Վանի	453,000	241,000	53	103,000	23	109,000	24
Բիթլիսի	421,000	254,000	60	154,000	37	13,000	3
Էրզրումի	670,000	500,000	74	160,000	24	10,000	2
Ընդամենը	1,544,000	995,000	64	417,000	27	132,000	9

Այսպիսով, ըստ Ա-Դոնի, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի նահանգներում հայերը կազմում էին ընդհանուր ազգաբնակչության 27%-ը (քրիստոնյա այլ հարանվանությունների հետ միասին՝ 36%)՝ 64% իսլամադավան ազգաբնակչության համեմատ:

«Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները» երկասիրությունը լույս տեսավ 1912 թ. հոկտեմբերի սկզբներին, և հեղինակի առաջին անելիքը եղավ գրքի օրինակներն ուղարկել հայկական մամուլի տարբեր խմբագրությունների¹⁰: Իր հուշերում Ա-Դոն հետևյալ կերպ է նկարագրում այն ընդունելությունը, որին արժանացավ աշխատանքը. «Գիրքս առաջին իսկ թույլից առաջ բերեց խիստ հեղափոխություն: Նրա մասին սկսեցին խոսել բոլոր թերթերը, և թերթերի էջերում հրապարակ տեղան հայկական հարցով շարք հեղափոխություն: Քննադատությանս գլխավոր առարկան հանդիսանում էր հայ ժողովրդի թվական տվյալները՝ Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթներում: Արդաստիպությունները բաժանվեցին երկու մասի՝ թեր ու դեմ, ...քննա-

կողմից անձամբ կազմված Դիադիսի վեց և Արճեշի երկու գյուղերի վիճակագրության մեջ շնչերի միջին թիվը 7-ից և նույնիսկ 8-ից բարձր էր, ապա նա որոշել է գյուղական բնակավայրերի հայ ընտանիքների համար հաշվել 7, իսկ քաղաքների համար՝ 6 շունջ: «Ըստ երևոյթին ուրիշների ձեռքով կազմած ցուցակները կատարել են շատ պակասատր, որի մեջ մենք համոզվեցինք մեր յետագայ դիտողությունների ժամանակ. Էրզրումի դաշտում կան շատ գիւղեր, որոնցում ընտանիքների միջին թիվը հասնում է 10-ի», - արձանագրում է ուսումնասիրողը (նույն տեղում, էջ 235):

⁹ Նույն տեղում, էջ 245:

¹⁰ Տե՛ս Ա-Դոն, *Իմ հիշողությունները*, Երևան, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, 2015, էջ 165:

դաստիարակները հաճախ կրում էր կրքուր բնույթ, ուստի վերաձվեց այն բանակովի և մեկ ամբողջ տարի չիջավ հրապարակից: Տեղի էին ունենում խիստ հարձակումներ. տեղի էր ունենում նաև պաշտպանության խուսք»¹¹:

Եթե Ա-Դոյի գիրքը լույս տեսներ մեկ կամ երկու տարի առաջ՝ 1910-1911 թթ., ինչպես նախատեսում էր հեղինակը¹², ապա այն գուցե չարժանանար նման լայն արձագանքի: Իսկ 1912 թ. վերջերին գրքի հրատարակության պահը համընկավ Հայկական հարցի վերարժարման՝ Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ նահանգներում բարեփոխումների ծրագրի շուրջ ծավալվող գործընթացների մեկնարկի հետ: 1912 թ. հոկտեմբերին պայթեց առաջին Բալկանյան պատերազմը, որը հենց սկզբից անհաջող ընթացք ունեցավ Օսմանյան կայսրության համար: Արևելյան հարցի նոր սրացումը հնարավորություն էր ընձեռում հայերին, որոնք մինչ այդ Օսմանյան կայսրության կառավարման դեկը ստանձնած երիտթուրքական իշխանություններից ապարդյուն պահանջում էին լուծում տալ արևմտահայության խնդիրներին, արդեն եվրոպական դիվանագիտության առաջ բարձրացնելու Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը կյանքի կոչելու պահանջը¹³:

Ա-Դոյի քննադատներից Գ. Վարդանյանը Թիֆլիսում հրատարակվող Հայ հեղափոխական դաշնակցության օրգան «Հորիզոն» օրաթերթի 1912 թ. դեկտեմբերի 29-ի համարում հետևյալ կերպ էր ներկայացնում պահի առանձնահատկությունները. «*պ. Ա-դոյի աշխատութիւնը, զուգադիպօրէն, լոյս ընծայեց այն պահուն, երբ հրապարակ է ներսած հայկական հարցը այսինքն Թիւրքահայաստանի բարեկարգութեան խնդիրը: Եւ որովհետրև Հայկական հարցի լուծման մէջ մեծ դեր են խաղալու հայ ազգաբնակչութեան քանակն ու որակը, ուստի պ. Ա-դոյի աշխատութիւնը արագաւ ուրոյն դիրք մանասանդ ազգաբնակչութեան վիճակագրական տեսակէտից»¹⁴:*

Ա-Դոյի աշխատանքը գրախոսվեց և քննարկվեց ժամանակի արևելահայ և արևմտահայ այնպիսի հայտնի և ազդեցիկ պարբերականներում, ինչպիսիք էին «Հորիզոն» (Թիֆլիս), «Մշակ» (Թիֆլիս), «Բյուզանդիոն» (Կ. Պոլիս) թերթերը, «Արարատ» ամսագիրը (Ս. Էջմիածին): Ա-Դոյի ուսումնասիրության նկատմամբ

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Ա-Դոյն չկարողացավ արագ ամփոփել 1909 թ. Արևմտյան Հայաստան կատարած իր ճանապարհորդության արդյունքները, քանի որ իր հեղինակած հետազոտություններից մեկի՝ «Ազատագրական շարժումը Ռուսաստանում» գրքի համար ցարական դատարանի կողմից դատապարտվեց մեկ տարվա ազատազրկման՝ 1910 թ. օգոստոսի 4-ից 1911 թ. օգոստոսի 4-ը կրելով պատիժը Նոր Բայազետի բանտում: Ազատություն ստանալուց հետո միայն ուսումնասիրողն ի վիճակի եղավ ստանձնելու ճանապարհորդության ընթացքում հավաքված նյութերի վերջնական դասավորման ու մշակման և գրքի հրատարակության պատրաստման գործը (նույն տեղում, էջ 160):

¹³ 1912 թ. վերջերին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծված Ապահովության հանձնաժողովը պատրաստում է Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ նահանգների բարեփոխումների նախագիծ՝ կից հիմնավորումներով, որը, արժանանալով Ազգային ժողովի, Ազգային կենտրոնական վարչության և պատրիարքի հավանությանը, 1913 թ. ապրիլի սկզբին փոխանցվում է Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Միխայիլ Գիրսին (մանրամասն տե՛ս Թաթոյան Ռ., *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին*, Երևան, ՀՅԹԻ, 2015, էջ 141):

¹⁴ «Ա-Դոյի Թիւրքահայաստանի վիճակագրութիւնների առիթով», «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1912, դեկտեմբերի 29, № 289:

քննադատության ներկայանալը լայն էր՝ հուզական-կանխակալ-հրապարակախոսականից¹⁵ մինչև առարկայական-փաստարկված:

Ա-Դոյի թվերի նկատմամբ խիստ քննադատական դիրքորոշում որդեգրեցին Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությանը հարող գործիչները (չմոռանանք, որ Դաշնակցությունն այդ ժամանակ հայկական բարեփոխումների հարցի հետապնդման առաջնագծում կանգնած հայկական հիմնական կառույցներից մեկն էր), ուստի պատահական չէ, որ «Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները» գրքի շուրջ բանավեճի կենտրոնական հարթակ դարձավ «Հորիզոն» օրաթերթը: Դրա համեմատ ավելի չափավոր և ընդհանուր առմամբ դրական վերաբերմունք դրսևորեցին «Մշակը» (խմբագիր՝ Համբարձում Առաքելյան) և թերթի շուրջ համախմբված գործիչները:

Բանավեճի մեկնարկը տվեց «Մշակի» խմբագիր Համբարձում Առաքելյանի համառոտ գրախոսականը՝ տպագրված թերթի 1912 թ. նոյեմբերի 28-ի (դեկտեմբերի 11) համարում: Գիրքը գովասանքի ընդհանուր խոսքերով բնութագրելուց հետո գրախոսականի հեղինակը նշում էր. «Չոր սառն վիճակագրական տեղեկությունները, բերած Ա-Դօի ընդարձակ գիրքի մէջ, գալիս են սառն ջուր մաղելու մեր գլխին, ցոյց տալով, որ հայկական երեք գլխատր նահանգների...ընդհանուր ազգաբնակչությունը կազմում է 1,474,327 շունչ, և դրանց մէջ հայ ազգաբնակչությունը 416,667, այսինքն...միջին թույլ 28%»:

Հ. Առաքելյանը, ելնելով Հայկական հարցի վերաբերյալ ունեցած իր դիրքորոշումից, Ա-Դոյին վերագրում էր մտքեր, որոնք գրքում բացակայում էին. «Հեղինակը ցոյց է տալիս, թե անհիմն է այն կարծիքը, որ տիրապետում է շարերի մէջ, թե իբր թիրաքաց պաշտօնական վիճակագրական տեղեկությունները հայերի թիվ մասին սխալ են: Ճիշդ է, Վ. Քիսկեմ¹⁶ ցոյց է տալիս հայերի թիվը 3 վիլայեթներում... 346,339, մինչ

¹⁵ Որպես վառ հուզական արձագանքի օրինակ՝ կարելի է առանձնացնել 1914 թ. սկզբներին Ավետիս Ահարոնյանի հետևյալ տողերը. «Ու յիշեցի տիրութեամբ ու զգանքով այն ողորմելի, տրդայական բանակոխը հայերի թիվ մասին, որ անցեալ տարի աղմկել էր կովկասահայ մամուլը և ուր ամենից զգասարը, ամենից խելացին համարում էր նա, ով ամենից բարձր էր ճշում, թե «Հայաստանում հայ չկայ, թե ազգային քաղաքական գործելակերպը եղել է ոռմանտիկ», փոյթ չէ, թե այդ ճիշի հիմունքը լինէր մի քրդական մեթոդով վիճակագրություն: ...«Հայաստանում հայ չկայ»... երբ աշխարհի չորս ծայրերը սիռած մեծ ու փոքր Գրիգորները «ոեֆորմներ» են երագում հայրենի հողը թևակոխելու համար, երբ հեռաւոր ու գայթակղիչ Ամերիկայի հայն իսկ ետում ու թրթոում է վերադարձի տենչերով և երբ մայր երկրի հայրությունն իր բարոյական կորովով, իր հոգու մէջ անաղարտ պահած քաղաքակրթական կարելիություններով, դարերի տառապանքի մէջ թրձած կամքերով մի քանի անգամ անելի արժէ, քան իրենց շրջապատող բարբարոսները, որոնք վաղը քաղաքակրթականութեան վիթխարի անիւների տակ կարող են փոշիանալ ինչպէս երբէք աշխարհ եկած չը լինէին: «Հայաստանում հայ չկայ»... իսկ շա՛տ բուղար, սերք, յոյն կար բալկանեան երկրներում նրանց ազգատութեան արշալոյսին» (տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, հունվարի 18, № 12):

¹⁶ 1890-ական թթ. ֆրանսիացի վիճակագիր, օսմանյան պաշտոնական աղբյուրներից քաղված հարուստ վիճակագրական նյութ պարունակող «Ասիական Թուրքիա» աշխատության հեղինակ (Cuinet V., *La Turquie d'Asie: Géographie administrative Statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-mineure*, tome 1-4, Paris, Ernest Leroux, 1890-1894): Վ. Քիսկեմի աշխատությունից օգտվել են Ա-Դոն և հարցին անդրադարձած այլ ուսումնասիրողներ:

Ա-Դօի գրքի մէջ, ըստ հայկական աղբիւրների, նրանց թինն է 416,000, բայց, ինչպէս րեանում ենք, տարբերութիւնը շատ մեծ չէ»¹⁷:

Սակայն արդեն երկու ամիս անց Համբարձում Առաքելյանը կտրուկ փոխում է իր մտտեցումները Ա-Դոյի թվերի նկատմամբ, ինչն ըստ երևոյթին պայմանավորված էր 1913 թ. սկզբներին դաշնակցական մամուլում, մասնավորապէս «Հորիզոն» թերթի էջերում, Ա-Դոյի թվերի դեմ ծավալված քննադատական արշավով (դրա մասին կխոսվի հաջորդիվ): Հանդես գալով 1913 թ. փետրվարի 1 (13)-ին Թիֆլիսի Գրական-գեղագիտական սալոնում Հայկական հարցի վերաբերյալ կազմակերպված քննարկմանը, որտեղ, ի թիվս Հայկական հարցի այլ բաղադրիչների, անդրադարձ կատարվեց և արևմտահայության թվաքանակի թեմային, «Մշակի» խմբագիրը նշում էր. «Թիւրքաց կառավարութիւնը միշտ աշխատել է ցոյց տալ, որ հայկական վեց նասիանգներում հազիւ 7-800,000 հայ կայ: Վիրապ Քինէի գիրքն այդ թինն է տալիս: Վերջերս նույնիսկ հայերը կամենում են սպացուցանել, թէ հայերի թինն հազիւ 600,000 է, ինչպէս օրինակ Ա-Դօի գիրքը: Ես ինքս մի քովէ հասար ընծայելով նրա ուսումնասիրութեան գովեցի այդ գիրքը, իբրև մեր աչքը բացող մի աղբիւր, բայց Պարիզում մի դէպք եկա համոզելու ինձ, թէ որքան անճիշդ է Վ. Քինէի վիճակագրութիւնը, նույնքան անճիշդ է և Ա-Դօի վիճակագրութիւնը: Ֆրանսիական կառավարութեան կարգադրութեամբ 7-8 ամիս առաջ ֆրանսիական հիւպատոսներից մինը ճանապարհորդութիւն կատարելով հայաքանակ վիճակներում կազմել է անելի ճշգրիտ վիճակագրութիւն ազգաբնակչութեան. նրանից երևում է, որ հայերի թիւը ավելի մեծ է, մոտ 1,200,000»¹⁸: Այս թիւը հասասար է Օրմանեան արբանակի կազմած մի վիճակագրութեան, դպրոցների մասին, որի հիման վրա ես մի քանի տարի առաջ «Մշակի» մէջ թիւրքահայերի թիւը որոշեցի 1,200-400,000»¹⁹:

Ա-Դոն չէր կարող չարձագանքել Համբարձում Առաքելյանի վերոնշյալ կարծիքին, ինչպէս նաև դրան նախորդած գրախոսականում արտահայտված «սառն ջուր մաղելու» մասին մտքին: «Մշակի» 1913 թ. փետրվարի 20 (մարտի 5)-ի համարում հրատարակվում է Ա-Դոյի պատասխանը, որտեղ նա փորձում է ձերբազատվել «Մշակի» խմբագրի կողմից իրեն վերագրվող տեսակետներից: Հայտարարելով, որ «Հայկական դատի ներկայ մօմենտում» անպատեհ է համարում բանավեճի մեջ մտնել իր գրքի քննադատների հետ՝ Ա-Դոն այնուամենայնիվ հարկ էր համարում մատնանշել երկու «անճշտություններ», որոնք տեղ էին գտել Համբարձում Առաքելյանի գրախոսականում: Նախ՝ նա արձանագրում էր, որ իր գրքի և ոչ մի տողում հնարավոր չէ գտնել հայերի թվաքանակի վերաբերյալ թուրքական պաշտոնական թվերի իսկությունը հաստատող որևէ ակնարկ: «Եւ ոչ միայն այդ մասին ակնարկ չը կայ, այլ ընդհակառակը... որոշակի ասել ենք, որ թիւրքերի թերը պակաս են մեր

¹⁷ Տե՛ս «Մշակ», 1912, նոյեմբերի 28, № 265: Ա-Դոյի գրքի վերաբերյալ Համբարձում Առաքելյանի գրախոսականում ներկայացված մտքերը երկրորդվում են Միքայել Մելիքյանի կողմից «Մշակ» թերթի 1912 թ. դեկտեմբերի 7(20)-ի համարում (տե՛ս «Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիճակները» գրքի առիթով, «Մշակ», 1912, դեկտեմբերի 7, № 272):

¹⁸ Մեզ չի հաջողվել պարզել Համբարձում Առաքելյանի կողմից հաղորդվող այս տվյալի աղբյուրը:

¹⁹ Տե՛ս «Մշակ», 1913, փետրվարի 1, № 28:

թերից 19-20%-ով», - շեշտում էր ուսումնասիրողը՝ եզրափակելով իր միտքը հոետորական հարցով. «...երթե Հ[ամբարձում] Ա[ռաքելյան]ին փոքր է թացել այդ փարբերութիւնը, մի՞թէ այդ իրատուք է փայլա նրան մեզ վերագրելու խօսքեր, որոնք գոյութիւն չունեն մեր գրքում»²⁰:

Այնուհետև անդրադառնալով Հ. Առաքելյանի՝ Թիֆլիսի Գրական-գեղագիտական սալոնում հնչեցրած մտքերին, մասնավորապես Վ. Քինեի և իր տվյալների միջև հավասարության նշան դնելուն՝ Ա-Դոն նշում է. «Նախ պիտի ասենք, որ Քինեի հայերի թիւը հայկական վեց վիլայեթներում հաշուում է ոչ թէ 800,000, ինչպէս Առաքելյանն է ասում, այլ 665,000: ...Երկրորդ՝ ...մեր հաշիվով [Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի] երեք վիլայեթներում հայերի թիւը 417,000 է, մինչդեռ Քինեի հաշիվով 346,000 է, այսինքն այնքան, որքան թիրքական պաշտօնական թիւը, որը պակաս է մերից 18-20% ուլ»:

«Այսպիսով Առաքելյանը ոչ մի հիմք չունի ասելու, որ Քինեի հայերի թիւը հաշուում է 800,000, ասելի ևս հիմք չունի ասելու, որ մենք հաշուում ենք 600,000, քանի որ մենք բերում ենք թեւ միմիայն երեք վիլայեթների մասին, - շարունակում էր Ա-Դոն: - Եթէ մենք ուզենայինք որևէ կերպ սրանալ հայերի թիւը մեր թերի օգնութեամբ, պիտի վերցնէինք Քինեի վեց վիլայեթների վերաբերեալ թիւը 665,000-ը և վրան ասելագնէինք 20% այսինքն այն չափով, ինչ չափով որ փարբերվում է մեր թիւը Քինեի թից առաջին երեք վիլայեթների նկատմամբ, որով և կը սրանայինք 800,000-ից մի փոքր պակաս թիւ»²¹:

Վերոնշյալը հիմք էր տալիս Ա-Դոյին եզրակացնելու, որ Հ. Առաքելյանը «թերը բերել է միանգամայն հակադարձ կարգով, այսինքն մեր թերը վերագրել է Քինեին, իսկ Քինեի թերը մեզ, մի երևոյթ, որը տեղի չը պիտի ունենայ նման լուրջ հարցերի ժամանակ»²²:

Ամփոփելով արևմտահայության թվաքանակի հարցի շուրջ Ա-Դո - Համբարձում Առաքելյան բանավեճը՝ արձանագրենք, որ ոչ Ա-Դոյի թվերի վերաբերյալ «Մշակի» խմբագրի սկզբնական դրական կարծիքը և ոչ էլ հետագա քննադատությունը հիմնված չէին հարցի խորը ուսումնասիրության վրա, այլ մեծապես պայմանավորված էին պատահական գործոններով: Քանի որ արևմտահայության թվաքանակի հարցը հայկական բարեփոխումների շուրջ բանակցությունների համատեքստում նորից մտել էր օրակարգ, Հ. Առաքելյանը՝ որպես արևելահայ իրականության մեջ առավել ազդեցիկ թերթերից մեկի խմբագիր, հարկ էր համարում անդրադառնալ հարցին, սակայն այդ անդրադարձը կրեց մակերեսային բնույթ, ինչի վկայությունն է հենց Ա-Դոյի թվերի նկատմամբ նրա վերաբերմունքի նման արագ փոփոխությունը՝ դրականից դեպի բացասական:

Հ. Առաքելյանը հետագայում շարունակեց հետաքրքրություն դրսևորել արևմտահայության թվաքանակի հարցի նկատմամբ: Այսպես, 1913 թ. մայիսի 22-ին (հունիսի 4) նա այդ հարցով զեկուցում է ունենում Ռուսաստանի կայսերական

²⁰ «Մշակ», 1913, փետրվարի 20, № 39 (նամակը թվագրված է փետրվարի 12 (25)-ով):

²¹ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում:

աշխարհագրական ընկերության Կովկասի բաժանմունքի ընդհանուր նիստում²³: Հետագայում այդ գեկուցումը որոշակի լրացումներով հրատարակվում է որպես առանձին ծավալուն ակնարկ՝ «Թիւրքահայ ժողովրդի վիճակագրութիւնը» խորագրով²⁴, սակայն ո՛չ ելույթը, ո՛չ էլ ակնարկը Ա-Դոյի թվերին որևէ անդրադարձ չեն պարունակում:

Ինչպես արդեն նշել էինք, Ա-Դոյի գիրքը մանրակրկիտ քննության ենթարկվեց արևելահայ դաշնակցական մամուլի կենտրոնական օրգան «Հորիզոն» թերթում՝ պարբերականին թղթակցած տարբեր հեղինակների կողմից: Մեկնարկը տրվեց Նիկոլ Աղբալյանի «Մի կարևոր գիրք» գրախոսականով²⁵ և դրան անմիջապես հաջորդած «Մի քանի թերթ» յոթ մասից բաղկացած հոդվածաշարով (1912 թ. դեկտեմբեր – 1913 թ. հունվար)²⁶, ինչպես նաև «Դարձեալ մի քանի թերթ» հոդվածով (1913 թ. սեպտեմբերի 6)²⁷: Եթե գրախոսականում անվանի դաշնակցական գործիչը սահմանափակվում էր ընդհանուր գնահատականներով, աշխատանքի՝ իր կարծիքով ուժեղ և թույլ կողմերը նշելով, ապա հոդվածաշարում նա արդեն մանրամասն ներկայացնում է Ա-Դոյի գրքում զետեղված վիճակագրական տվյալները, կատարում դրանց վերլուծության սեփական փորձը²⁸: Թեև այդ վերլուծությունը շատ կողմերով ուշագրավ և արժեքավոր է, սակայն տվյալ հոդվածի շրջանակներում մենք կներկայացնենք միայն Նիկոլ Աղբալյանի կողմից Ա-Դոյի գրքում նկատված հիմնական «պակասությունները» քննադատության հիմնական թիրախները:

Այսպես, Նիկոլ Աղբալյանն իրավացիորեն նշում է, որ Ա-Դոյի վիճակագրական աղյուսակները գուրկ են միօրինակությունից: Օրինակ՝ Վանի նահանգի 17 գավառներից 10-ի վիճակագրական տախտակներում նշված է հայաբնակ գյուղերի նաև մահմեդական ազգաբնակչությունը՝ առանց որոշակիացնելու, թե դրանք որ ցեղին

²³ Տե՛ս Արակеляնյ Բ.Ա., *Статистика армянскаго населения Малой Азии: Докладъ, прочитанный въ Обществе собраніи членовъ Кавказъ. Отд. II.р.Г.о. 22 мая 1913 г.*, Тифлисъ, Типъ. К.п. Козловскаго, 1914: Տե՛ս նաև «Մշակ», 1913, մայիսի 25, № 112:

²⁴ Տե՛ս «Արոր. միամենայ հանդես. Ընդհանուր գրական, գիրական-ժողովրդական և խաղաղասիրական», IV տարի, 1913 թ. դեկտեմբեր, էջ 41-79:

²⁵ Տե՛ս «Հորիզոն», 1912, նոյեմբերի 29, № 264:

²⁶ Տե՛ս «Հորիզոն», 1912, № 265, №266, 1913, №3, №№ 6-9:

²⁷ Տե՛ս «Հորիզոն», 1913, № 199:

²⁸ Այսպես, հիմնվելով Ա-Դոյի տվյալների վրա, Նիկոլ Աղբալյանը փորձում է հաշվել զուտ և խառը հայաբնակ բնակավայրերի թիվը՝ ցույց տալով, որ զուտ հայաբնակ գյուղերի թիվը Երզրումի նահանգում կազմում է բոլոր գյուղերի 20%-ը, Բիթլիսի նահանգում՝ 21%-ը, Վանի նահանգում՝ 43,5%-ը («Մի քանի թերթ II», «Հորիզոն», № 266), ներկայացնում է, թե խառը բնակչություն ունեցող գյուղերից քանիստ է հայ բնակչությունն ավելի, իսկ քանիստ՝ մահմեդականները («Մի քանի թերթ III», «Հորիզոն», 1913, №3), ներկայացնում է հայ և մահմեդական տների հարաբերակցությունը («Մի քանի թերթ IV», «Հորիզոն», 1913, №6), հաշվարկում է հայ և մահմեդական գյուղերի միջին մեծությունը («Մի քանի թերթ V», «Հորիզոն», 1913, №7), համադրում է խառը, զուտ հայաբնակ և զուտ մուսուլմանաբնակ գյուղերի տվյալները, կատարում դրանց համեմատական վերլուծություն («Մի քանի թերթ VI», «Հորիզոն», 1913, №8), խմբավորում բնակավայրերն ըստ տների թվի՝ պարզելով, թե ինչ հոծությամբ են ապրում մահմեդականները հայաբնակ խառը գյուղերում («Մի քանի թերթ VII», «Հորիզոն», 1913, №9):

են պատկանում՝ քո՛րդ, թե՛ թուրք, ինչը, ըստ Ն. Աղբալյանի, մեծ կարևորություն ունի, իսկ մնացած գավառների գյուղերի ցանկում նշված են միայն հայ տները:

Նույն «անմիօրինակությունը», ըստ Ն. Աղբալյանի, առկա է նաև Բիթլիսի և Էրզրումի նահանգներին վերաբերող բաժիններում. *«Մուշի, Բուվանդիսի, Մանազկերտի, Վարդոխի և Գեւջի գաւառներին վերաբերող տարածքներում յիշւած են ամեն հայաբնակ գիւղի թէ հայ և թէ մահմէտական տների քանակը. երբեմն յիշուած է նաև, որ մահմէտականները քիւրդ են. Հազրոյի, Բարսարի և Շիրանի ցուցակներում յիշուած է միմիայն հայ տների քանակը. Սասունի Շարսախ, Ծովասար և Առաջատր գիւղահամբերի ցուցակներում միայն գիւղերի անուններն ու հայերի ընդհանուր թիւը բոլոր գիւղերում. Տալտրիկի, Գիլիէ-Գուզանի և Խիանքի ցուցակներում յիշուած է ամեն մի գիւղի տների քանակը, բայց շունչերի ընդհանուր թինն է տրուած... Վերջապէս Փասնաց գաւառի ցուցակում միայն գիւղերի անուններն են, ո՛չ տան թիւ կայ, ո՛չ ազգաբնակչութեան»²⁹:*

Ավելի ուշ՝ «Հորիզոն», 1913 թ. սեպտեմբերի 6-ի համարում գետնդրված «Դարձեալ մի քանի թեր» հոդվածում Նիկոլ Աղբալյանը նորից անդրադառնում է Ա-Դոնյի տվյալներին՝ համեմատելով դրանք 1913 թ. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կարգադրությամբ Օսմանյան կայսրության հայկական թեմերում անցկացված մարդահամարի առաջին տվյալների հետ (Էրզրումի նահանգի Էրզրումի գավառի Խնուսի գավառակի օրինակով)³⁰: Նիկոլ Աղբալյանի հաղորդումն ուշագրավ մանրամասներ է պարունակում Պատրիարքարանի այդ մարդահամարի վերաբերյալ. *«Վերջերս պատրիարքարանի կարգադրութեամբ սկսել են ցուցակագրել հայերին: Այդ ցուցակներից մէկը, որ կազմուած է սոյն 1913 թ. մայիս ամսին, այս ամստ ընկաւ մեր ձեռքը: Թւերը վերաբերում են Խնուս գաւառին: Ցուցակը կազմել է Խնուս բերդի քահանաներից մէկը: Այնպէղ յիշուած են գիւղերը, տների թիւը, շնչահամարը, դասանութինը, պանդուխտների թիւը, իսլամացած հայերի թիւը, զանազան տեղեկութիւններ դպրոցների, աշակերտութեան և այլնի մասին: Բոլոր տեղեկութիւնները գրում են յարուկ տպագրուած ցանցերի մէջ, որ ուղարկուած է ամեն տեղ»³¹:*

Այնուհետև Նիկոլ Աղբալյանը համեմատական աղյուսակի միջոցով ներկայացնում է Խնուսի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակն ըստ Ա-Դոնյի և Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913-14 թթ. մարդահամարի տվյալների (նշվում են միայն այն բնակավայրերը, որոնք հանդիպում են միաժամանակ երկու ցուցակում): Դրա համաձայն՝ գավառակի 24 հայաբնակ գյուղերում Հայոց պատրիարքարանը հաշվում էր 2,731 տուն, 21,089 շունչ հայ (պանդխտած հայերի թիվը գումարելով՝ 23,968), Ա-Դոն՝ 2,150 տուն, 15,295 շունչ (տե՛ս Աղյուսակ 3):

²⁹ «Հորիզոն», 1912, նոյեմբերի 29, № 264:

³⁰ 1913-14 թթ. ընթացքում Կ. Պոլստ Հայոց պատրիարքարանի կողմից անցկացված արևմտահայության հաշվառման (1913-14 թթ. մարդահամար) մասին մանրամասն տե՛ս Թաթոյան Ռ., *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը...*, էջ 92-115:

³¹ «Հորիզոն», 1913, սեպտեմբերի 6, № 199:

Աղյուսակ 3³².

Գյուղերի անունները	Տների թիվը ըստ Ա-Դոյի	Ըստ «Նոր ցուցակի» (1913-14 թթ. մարդահամար)
Բերդ (Խնուս)	325	390
Սարլու	45	75
Արոս	95	124
Էլպիս	65	83
Չևիոմե	180	190
Հարամիկ	120	116
Խալիլ Չավուշ	85	120
Քաղքղիկ	110	128
Աղջամելիք	45	32
Շաբադին	50	48
Մարուֆ	45	49
Տուշան	60	57
Կարաքյոփրու	150	191
Ենիքյոյ	50	80
Խոպլու	120	161
Յահյա	40	35
Խըրթ	40	47
Բուռնապ	40	53
Գևանդուկ	120	158
Կարաչորան	220	352
Խըրըմ Խարա	45	51
Սարվորի	30	25
Կորալ	65	152
Մժնկերտ	5	14
Ընդամենը	2,150	2,731

Նիկոլ Աղբալյանն անվերապահորեն առավել հավաստի է համարում Հայոց պատրիարքարանի տվյալները՝ նշելով, որ երկու տվյալների համեմատությունը ցույց է տալիս, թե որքան տարբերություն կա Ա-Դոյի ներկայացրած և իրական թվերի միջև:

Ուսումնասիրողը հարկ է համարում համեմատել նոր թվերը նաև Վ. Քինեի տվյալների հետ՝ նշելով. «Նոյն զաատի համար Վ. Քինե՛ն տրայիս է 10,073 հայ, տարբերությունը հսկայական է՝ 13,915: Եթե մինչև իսկ Ա-Դոին հետևելով 20% վրայ գանք Քինեի թերած թիվն կտրանանք 14,866, որ իրականի համարեա կէսն է կազմում»³³:

Պատրիարքարանի տվյալները նաև թույլ են տալիս դաշնակցական գործչին անդրադառնալ հայ ընտանիքի անդամների միջին թվի հարցին. «Ա-Դոն միջին թույլ հայ ընտանիքի անդամներին 7 է հաշում: Նոր ցուցակը մեզ տրայիս է շարտ ատելի

³² Բնակավայրերի հերթականությունն ըստ աղբյուրի, գյուղերի գրության ձևն ըստ Հայկական համառոտ հանրագիտարանի «Էրզրումի նահանգ» բառհոդվածի (տե՛ս Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 2, Դասարակերտ-Կովսական, Երևան, «Հայկական հանրագիտարան» հրատ., 1995, էջ 242):

³³ «Հորիզոն», 1913, սեպտեմբերի 6, № 199:

իրականության մօտ պարկեր: Ինչպէս րեասանք, Խնուս գաւառի 24 հայ գիւղերում սարում են 2,150 ընտանիք 23,968 անդամով, որ նշանակում է ամեն ընտանիք կազմւած է միջին թուով 11 հոգուց»³⁴:

Նիկոլ Աղբալյանն ամփոփում է Ա-Դոյի տվյալների վերաբերյալ իր ասելիքը հետևյալ տողերում. «Մենք բասարաք հիւնք չենք համարում մեր արած համեմարութիւնը լայն ընդհանրացումներ անելու համար, բայց նա բասական է վերջնականապէս ցոյց տալու, թէ Ա-Դօի թերը ոչ միայն սիսայ են, այլ որ գլխատուն է՝ շար ու շար վար են հայերի իրական քանակից (ընդգծումը հեղինակինն է - Ռ.Թ.)»³⁵:

Այսպիսով, Ա-Դոյի թվերը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913-14 թթ. մարդահամարի տվյալների հետ համադրելու միջոցով Նիկոլ Աղբալյանը կարողացավ ի ցոյց դնել Ա-Դոյի տվյալների թերի, իրականից ցածր լինելը: Դրա հետ մեկտեղ դաշնակցական գործիչը պահպանում էր Ա-Դոյի աշխատանքի նկատմամբ ընդհանուր առմամբ դրական վերաբերմունքը: Ամփոփելով Ա-Դոյի թվերի տեսությունն ու դրանց շուրջ բանավեճը՝ Ն. Աղբալյանն իր նույն «Դարձեալ մի քանի թեր» հոդվածում գրում էր. «Ատղներ եղան թէ նրա (Ա-Դոյի - Ռ.Թ.) թերած թերը... անճիշտ են, հին են, պատրաստական մարդկանց ձեռքով են հասարած, ուստի և անվարահեղի են: Գրողներից շարերը մոռանում էին, որ այդ թերի արժեքը հեղինակն ինքը շար լա գիտեր և բնա մրադիր չէր նրանց անվերապահ վարահոսության արժանացնելու: Բայց նրան պէտք են եղել թեր, ու նա ջանք է թափել հայարնակ երեք նահանգների հայ ազգաբնակչության թիւը մօտաւորապէս իմանալ: Ոչ մի մարդ չէր կարող ասելի աղբիւրներից օգրուել, քան օգրուել է Ա-Դօն և ասելի նպատարաւոր թեր տալ, քան րուել է նա: Ասելի նոր և արոյգ թեր տալու համար պէտք էր անձամբ հետազօտել հայ գիւղերը ազգաբնակչության թիւ րեասակէտից, որ մի մարդ չէր կարող անել, և ուրիշ անողներ էլ չկային»³⁶:

Ի տարբերություն Նիկոլ Աղբալյանի՝ «Հորիզոնի» այլ թղթակիցների կարծիքները Ա-Դոյի գրքի վերաբերյալ նվազ բարյացակամ էին: Ուշագրավ է Գ. Վարդանյանի՝ «Ա-Դօի Թրքահայաստանի վիճակագրությունների առիթով» խորագիրը կրող ծավալուն հոդվածը («Հորիզոն», 1912 թ. դեկտեմբերի 29 (1913 թ. հունվարի 11), № 289): Հատուկ արժեք է հաղորդում ուսումնասիրողի քննադատությանն այն հանգամանքը, որ նա ծնունդով Տրապիզոնից էր և քաջատեղյակ Օսմանյան կայսրության իրողություններին:

Ուսումնասիրողը քննադատության թիրախ է ընտրում մահմեդականների թվաքանակի հարցում Ա-Դոյի կողմից թուրքական պաշտոնական վիճակագրությանն ապավինելը՝ անդրադառնալով Օսմանյան Թուրքիայի վիճակագրական ընդհա-

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ Նույն տեղում: Հայոց պատրիարքարանի 1913-14 թթ. մարդահամարի Խնուսի գյուղացուցակը մարդահամարի այլ գյուղացուցակների հետ միասին հրատարակվել է միայն վերջերս՝ 1992 թ., ֆրանսահայ ուսումնասիրող Ռ. Գևորգյանի կողմից (տե՛ս նաև Kevorkian Raymond H., Paboudjian Paul B., *Les Armeniens dans l'Empire Ottoman a la veille du genocide*, Editions d'Art et d'Histoire ARHIS, Paris, 1992, էջ 434-435):

³⁶ «Հորիզոն», 1913, սեպտեմբերի 6, № 199:

նոր համակարգի խոցելի կողմերին. «Թիրքիան իր 5-6 դարերի գոյության ընթացքում և ոչ մի անգամ չէ ունեցել վիճակագրություն Երոպական մերթով նսագագոյն իսկ: Նա միայն այն ժամանակ է մարդահամարի դիմել, այն էլ իր հասկցած ձևով, երբ որևէ վրանգի մէջ է եղել»:

Ռուս օրինակ Գ. Վարդանյանը մատնանշում է Բեռլինի կոնգրեսից (1878 թ.) հետո օսմանյան կառավարության վարած վարչաժողովրդագրական քաղաքակա- նության հայտնի փաստերը. «1870-80-ական թասկաններին յանկարծ դէմ առ դէմ գրնելով Հայկական հարցին՝ [Թուրքիան] անմիջապէս փոխեց վիրայէթների կազմը և ...այնպիսի նոր սահմաններ գծեց, որով երէկան հայաշատ վիրայէթը կամ գաստը այսօր հրապարակ եկան քրդաշատ կամ թիրքաշատ ու դրա հետ միասին ներկայաց- րեց այնպիսի թեր, որոնց վրայ տննչով, աշխարեց Երոպական. դիպլոմատիային ցոյց տալ, որ հայկ. հարց de facto գոյութիւն չունի»³⁷:

Հեղինակը, այնուհետև անդրադառնալով Ա-Դոյի կողմից 1896 թ. օսմանյան պաշտոնական տվյալների օգտագործման փաստին, նշում է. «Մենք տեսնում ենք, որ վիճակագրութիւնը եղել է 1896 թ.: Ու այդ գարշելի թասկանը, որ շարունակութիւնն էր նոյնքան գարշելի 1895 թ., երբ կարմիր արիւնն էր կաթում հայ աշխարհում: Ու Համիրը այդ ժամանակ յարմար դարեց վիճակագրելու իր հպարակ հայերին, երբ մի որոշ մաս արդէն յայտնի կորորածներին զոհ էր գնացել, մի մասը սարերն ու ձորերը սպախնել, իսկ միս մասն էլ տուն-տեղ թողած ժամանակատրասպէս հայրե- նիքը լքած՝ օտար հողի վրայ սպախն էր որոնած: Եւ Համիրի «հանձարեղ» հրեշտար ուղեղը սելի յարմար ժամանակ չէր կարող գրնել սրարիարիկա կազմելու»³⁸:

Շարունակելով խոսել օսմանյան վիճակագրության թերությունների մասին՝ հեղինակը մատնանշում է հայերի թերհաշվառման կարևորագոյն գործոններից մեկը՝ հայերի կողմից հաշվառումից միտումնավոր խուսափելու փաստը. «Ուրեմն պարզ չէ, թէ այդ սրարիարիկան ո՞ր սարիճան արժէք ունի, երբ նրա մէջ չկան այն հայերը, որոնք ժամանակատրասպէս պանդխարել էին, նրանք՝ որ քաղաքական անբարեյուտութեան տեսակէտից հրապարակ չէին եկած և նրանք, մանասանդ, որոնց հայ ժողովուրդը ինքը դիպրմամբ չէր մարցրել մարդահամարի մէջ (ընդգծումը հեղինակին է- Ռ.Թ.): Այս վերջին պարագան էական նշանակութիւն ունի, և այդ այն է, որ թիրքահայերը միշտ խուսափել են իրանց ընտանիքի, մանասանդ արու անտամների թիրք հարագարօրէն յայտնելու, որպէս զի ազարիս վճարելու գիտորագրութեան փոխարէն առնած ինչպէս և ճանապարհների շիտութեան համար առնած տորքե- րից: Ու այնպիսիները, մանասանդ ներքին գաստներում, այս և այլ կողմնակի պար- ճատներից շար-շար են»³⁹:

Ջարգացնելով իր այս միտքը՝ որպէս արևմտահայերի կողմից սեփական թիվը թաքցնելու միտումի ապացոյց՝ Գ. Վարդանյանն իր անցյալից մի փաստ է վկա- յակոչում. «Չպիրի ուշանամ յայտարարելու, որ ես 1893թ. ունեցայ մի գասակ, որ ես

³⁷ «Հորիզոն», 1912, դեկտեմբերի 29, № 289:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Նույն տեղում:

թէ՛ն Տ... քաղաքի առաջնորդարանի ցուցակում մտնել էր, սակայն պետական ցուցակում չկար, եւ մինչեւ վերջն էլ չմտաւ»: Ու այդ յաջողուել էր անել մեզ՝ տղայով մի անգամ միայն մի մեճիդի:⁴⁰ մուսուլմաններին (զինուոր. փորձը հասարակ): Ու պէտք է անելացնեն, որ շար անգամ առաջնորդարանի ցուցակի մէջ էլ չեն մտնում: Այդպէս էլ 10 դուրոշը բաւական է կնքող փոխդիրին ընծայ: Եւ որովհետեւ երեխան մեծանալուց յետոյ, ոչ մի անգամ ոչ մի վկայականի կարիք չի զգում, ուարի և այդպէս մարդիկ պրծնում են որոշ փորձերից: Եւ քանի-քանիսներ կան այդպէս»⁴¹:

Ըստ Գ. Վարդանյանի, եթէ հայ բնակչության թվաքանակի դեպքում օսմանյան վիճակագրությունն իրականից ցածր է, ապա մահմեդականների թիվն ընդհակառակը ցույց է տրվում իրականից բարձր. «...թիւրք կառավարութիւնը մահմեդականների ցուցակում շար անգամ հաշում է մինչև անգամ մեծածներին ու նրանց, որոնք որ պանդուխտ են ու այդ ժամանակ երկրում չեն գրնում: Ինչ վերաբերում է քրդական վիճակագրութեանը դա ho առաւայել է. վիճակագրել մի մարդկային հօր, որը ոչ տեղ ունի և ոչ տուն, այլ տարւայ զանազան եղանակներին այս կամ այն տեղ է թափառում և շար հասանական է, որ թէ այստեղ, թէ այնտեղ վիճակագրում: Արդար լինելու համար պիտի ստել, որ շար տեղեր էլ ըսկի հնար չէ եղած և չէ վիճակագրել քորդ համայնքը, օրինակ Տերսիմը, որի կենտրոնը մինչև այսօր ոչ մի թուրք պաշտոնեայ ուրք չի կոխել»⁴²:

Այնուհետև Գ. Վարդանյանն անդրադառնում է արևմտյան հեղինակների վիճակագրություններին՝ թերահավատորեն մոտենալով դրանց: Որպես թերահավատության պատճառ՝ ուսումնասիրողը նշում է այն պարզ իրողությունը, որ եվրոպացի ճանապարհորդները իրենց թվերը քաղել են «թրքական այդ խիստ պղտոր աղբիւրից»՝ թուրքական պաշտոնական վիճակագրությունից: «Նրանք իրանց ճանապարհորդական սուղ ժամանակում հնարավորութիւն չեն ունեցել ...[Արևմտյան Հայաստանի] սպեցիֆիկ պայմանների հետ ծանօթանալու, - շարունակում է ուսումնասիրողը: - Նրանք թիւրք պետականութեան վրայ նայել են առանել կամ նազ չափով բարեհաճ աչքով և հավատարացել են նրանց ցույց տուած վիճակագրական տեսակներին, որով գրեթէ միաբերան թրքահայերի թիւը ներկայացրել են այն՝ ինչ որ իրականութեան չէ համապատասխանել»⁴³:

Ա-Դոն, հիմնվելով Բեռլինի կոնգրեսին հայկական պատվիրակության ներկայացրած վիճակագրության և իր հաշվարկների միջև առկա տարբերության վրա, գտնում էր, որ Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության թիվը 1878-1909 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում նվազել է մոտ 45%-ով (1,330,000-ից՝ 736,000-ի): Գ. Վարդանյանն իրավացիորեն քննադատում է այդ տեսակետը. «Երևակայել, թէ մի ժողովուրդ 30 տարւայ ընթացքում գրեթէ կիսատկես նազել է՝ այդ... ֆանտազիա է»⁴⁴:

⁴⁰ Թուրքական արծաթե դրամ:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Նշենք, որ 1878-1914 թթ. Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության թվաքանակի դինամիկայի հարցում ուսումնասիրողների շրջանում դեռևս չկա գերիշխող տեսակետ: Ոմանք հետևում

Վերոնշյալ բոլոր փաստարկները Գ. Վարդանյանին թույլ են տալիս եզրափակել Ա-Դոյի գրքին իր անդրադարձը հետևյալ տողերով. «*ս. Ա-Դոի տասն թերթը համեմատաբար ատյի են, քան միս բոլոր վիճակագրիներինը, այնուամենայնիւ ...նրա տասն թերթն էլ շար հեռու են իսկական (ընդգծումը հեղինակինն է - Ռ.Թ.) լինելուց: ...Մենք հասարացած ենք..., որ եթե երոպական մարքով (ընդգծումը հեղինակինն է - Ռ.Թ.) մի մարդասիանար լինի հենց այժմ իսկ, Թրքահայաստանի թե 3 և թե 6 վիլայեթներում հայ ժողովրդի թիւը իր պարկաստեյի տեղը պիտի ունենայ և հերևաբար նա ոչ թե ընդհ. ազգաբնակչության 23%-ը, այլ միս քրիստոնեայ ազգաբնակչության հեր եթե մահմեդականներից մեծամասնություն էլ չի կազմելու, յամենայն դէպս ոչ պակաս քան 40%: Իսկ եթե մահմեդական ցեղերը Թուրքը, Քիւրդը, Չերքէսը ջոկ-ջոկ վերցնենք այդ դէպքում հայերը բոլոր հայաբնակ վիլայեթներում մեծամասնություն կը կազմեն»⁴⁵:*

Արևմտահայության թվաքանակի շուրջ ընթացող բանավեճի մաս դարձավ «Հորիզոնի» 1912 թ. հունվարի 24-ի (փետրվարի 6) համարում զետեղված «Յ.Յ.Շ.» ստորագրությունը կրող «Թրքահայոց վիճակագրությունները» հոդվածը: Հեղինակը հենց սկզբից իր խիստ բացասական վերաբերմունքն է արտահայտում ոչ

են 1912 թ. Հայոց պատրիարքարանի տվյալներին, համաձայն որի՝ 1882-1912 թթ. ընթացքում Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների հայ բնակչությունը նվազել է 612,000-ով (1882 թ.՝ 1,630,000, 1912 թ.՝ 1,018,000 (տե՛ս Գրիգոր Զոհրապի՝ Մարսել Լեար ծածկանունով Փարիզում ֆրանսերենով տպագրված «Հայկական հարցը փաստաթղթերի լույսի տակ» աշխատությունը (Leart Marcel, *La Question arménienne à la lumière des documents*, Paris, 1913, էջ 63):

Անվանի պատմաբան Ազատ Համբարյանը, ներկայացնելով և վերլուծելով հայկական ու օսմանյան վիճակագրական տվյալները, ինչպես նաև ռուս և արևմտյան հեղինակների կողմից բերվող վիճակագրական տեղեկությունները, Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թվաքանակը որոշելու համար որպես հիմք օգտագործում է 1844 թ. օսմանյան տվյալները և որոշելով հայ ազգաբնակչության անը նախքան 1878թ. տարեկան 0,7%՝ գալիս է հետևյալ եզրահանգումների.

1) 1860-ական թթ. վերջերին և 1870-ական թթ. կեսերին Թուրքիայում կար մոտ 3,000,000 հայ,

2) Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին արևմտահայոց թիվը կազմում էր 2,583,692 հայ, որից մոտ 1,400,000-ը ապրել է Արևմտյան Հայաստանում,

3) արևմտահայ բնակչությունը 1878-1914 թթ. ընթացքում նվազել է՝ մոտ 3 մլն-ից իջնելով 2,583,692-ի (տե՛ս Համբարյան Ա., Արևմտահայերի թվաքանակի հարցի շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 2, էջ 110-111):

Արևմտահայության ժողովրդագրության հարցերով զբաղվող ուսումնասիրողներից Գեղամ Բաղայանի կարծիքով 1914-ին, 1870-1880-ական թթ. համեմատ, հայերի թիվը զգալիորեն նվազել էր՝ մոտ 3 միլիոնից հասնելով 2,5-ի (տե՛ս Բաղայան Գեղամ, Արևմտյան հայաստանի և Կիլիկիայի վարչաժողովրդագրական պատկերը, *Հայոց պատմություն, հարոր III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918 թ.)*, գիրք երկրորդ (1901-1918 թթ.), *հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին*), Երևան, «Ջանգակ» հրատարակչություն, 2015, էջ 64):

Գտնում ենք, որ թեև կոտորածներն ու արտագաղթն անշուշտ բացասական ազդեցություն են ունեցել արևմտահայության թվաքանակի վրա, սակայն դրա հետ մեկտեղ կորուստը որոշ չափով լրացվել է բնակչության աճի բարձր տեմպերով, ինչը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ 1878-1914 թթ. Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներում հայ բնակչության թիվը մեծ չափով չի նվազել՝ մնալով 1,100,000-1,200,000-ի սահմաններում, իսկ Կիլիկիայում և Փոքր Ասիայում գուցե նաև աճել է:

⁴⁵ «Հորիզոն», 1912, դեկտեմբերի 29, № 289:

միայն Ա-Դոյի, այլ նաև հրապարակի վրա առկա այլ վիճակագրությունների նկատմամբ. «Իմ աչքին զրոյի հասասար են Վարժապետանի⁴⁶, Ա-Դօի և այլ ազգայնոց բոլոր վիճակացոյցները, իսկ օսմ. մարդահամարներուն գալով, չարժէ խօսքն անգամ ընել: Եթէ օրսար և պարտաճանաչ ձեռքերով կարենայինք ճիշտ մարդահամար մը կազմել, շար տարբեր և միտիարական թիւերու հետ գործ պիտի ունենայինք»⁴⁷:

Ա-Դոյի տվյալների և արևմտահայության թվաքանակի հարցի շուրջ ընթացող բանավեճը հնարավորություն է տալիս հողվածի հեղինակին անդրադառնալու քրդերի էթնոկրոնական պատկանելության հարցին, քննադատելու բոլոր քրդերին որպես իսլամադավան ներկայացնելու օսմանյան իշխանությունների մոտեցումը. «Երբ Օսմ. «բարեխնամ» կառավարութիւնը հայերը կաթոլիկ, բողոքական, հռոմէական (հունադավան - Ռ.Թ.) և այլն անանելով կարորարաժանի, միա կողմէն բոլոր ցեղերը քիտր անան րակ և իսլամ մեղեթե ըսելով շոսայլարար միլիթօններու կը բարձրացնէ անոնց թիւը»⁴⁸:

Այնուհետև հեղինակը հատուկ շեշտում և զարգացնում է Դերսիմի (Տավրոսի) դոլբաշ քրդերի՝ ոչ իսլամադավան լինելու փաստը՝ բավականին ուշագրավ մանրամասնություններ հաղորդելով նրանց նիստուկացից. «Ինչպէս կրլլայ որ դարերով դոլբաշ ճանչսած րարոսցին այժմ, այսինքն Համիտի օրերեն սկսեալ իսլամ կրլլան... Տարոսցին բազմակնութիւնը անբարոյականութիւն կրրասանի, թիփարութիւնը անձնասպանութեան հասասար, օրական հինգ անգամ նամազը կեղծութիւն և խաբէութիւն: Տարոսցին ոչ միայն զօրք կամ Համիդիէ չրար, այլ նաև թուրքին թոյլ չրար որ իր փողոցէն կամ գիւղէն անցնի: Յոյց րւեք ինձ թուրք մը, որ Տարոսի ներքին ասիմանները րեասած ըլլայ: ...Տարոսուհին երբ թուրքի երեսը րեսնէ, երեք անգամ կրթքննէ և երեք անգամ կանիծէ շեյթանը: Տարոսցին իր մէջ գրնսած հայկական վանքերը սրբութեամբ և անրիծ կրպսահպանէ իբր սրբազան ասանդ, այդ վանքերը կր դիմէ ամեն հիանդութեան համար և բժշկութիւնը այն սուրբերէն կսպստէ, րարոսցին մեր Ասազ ուրբարի գիշերան, ողբայի արարողութիւնները կրպսահպանէ և հացի խմորը իսաչով կրդրոշմէ»⁴⁹:

«Հորիզոնի» 1913 թ. № 27 (փետրվարի 3 (16)) և 28-ում (փետրվարի 5 (18)) տպագրվում է Բ. Գասպարյանի («Բ. Գասպ.») ծավալուն անդրադարձն արևմտահայության թվաքանակի հարցին և Ա-Դոյի վիճակագրությանը, որը կրում է «Հայերի թիւը» խորագիրը: Հեղինակը նախ խոսում է օսմանյան իշխանությունների՝ հայերի իսլամացման դարավոր քաղաքականության մասին՝ նշելով, որ բարենորոգումները կյանքի կոչելու դեպքում իսլամացված հայերը հնարավորություն կստանան վերադառնալու իրենց հայկական ինքնությանը. «Եթէ իսկսայէս խղճի, խօսքի, ժողովների, մամուլի ազարութիւն մրնի մեր երկրի մէջ, եթէ մսահմեղականութիւնը աուս-

⁴⁶ Նկատի ունի 1874-1884 թթ. Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին: Նրա պաշտոնավարման շրջանում՝ 1878-1880 թթ., անց էր կացվել արևմտահայության մարդահամար, որի արդյունքները ներկայացվել էին մեծ տերությունների դիվանագետներին:

⁴⁷ «Հորիզոն», 1913, հունվարի 24, № 18:

⁴⁸ Նույն տեղում:

⁴⁹ Նույն տեղում:

մելեալ կրօն լինելուց դադրի, ահագին քանակությամբ մահամեղականացած հայեր... հայրության գիրկը կը դառնան... Անպատճառ պայման չէ, որ նրանք քրիստոնեություն ընդունեն, բա է, որ հայ լինելու, հայերեն խօսելու, հայությունից օրսար չլինելու զգացումը վերագարթի»⁵⁰:

Հոգվածագիրն ուշագրավ փաստեր է ներկայացնում իսլամացված հայերի նիստուկացի վերաբերյալ. «Համէնի կողմերը փաստեակներով հայ գիտեր կան մահամեղականացած: Տեղ-տեղ նրանք դեռ հայերէն են խօսում: Մի քանի գիտերում կիները ամենևին թուրքերէն չեն իմանում: Բարերդի, Սպիրի շրջաններում հոչակատր Լալափաշան «թուրքացրել» է լեռնական հայերը: ...Նայում ես գիտացիների դէմքերին, բոլորը զուր հայ դէմքեր: Իստում ես հեպր թուրք է, բայց կոչում է Փախագ-օղլու, Մարփիրու-օղլու... Հարցնում ես գիտի անունը - Գումն-Վանք է կամ Սեյիրի Եաղուր (Ս. Յակոբ): Շար տեղեր դեռ ես շարաթ երեկոյեան աշխատանք չեն անում, «հիշտէկ» է. դեռ իմր հոնցելիս, իսպ են քաշում իմրի վրայ. դեռ հայ ատրակներին ուխտի են գնում - խոնկ ծխում, մոմ վառում, դեռ ոչխար մորթելիս արինսոր դանակով անասունի մորթու վրայ կարմիր խաչանիշ են գծում... Ո՞ր մէկը հաշտեմ»⁵¹: Նշենք, որ հայկական բարեփոխումների շուրջ ընթացող բանակցությունների ժամանակաշրջանում իսլամացված հայերի թեման բավականին լայն արժարժում էր գտել հայ հասարակական-քաղաքական խոսույթում: Դրա վկայությունն է ոչ միայն արևմտահայության թվաքանակի հարցին անդրադարձող բազմաթիվ հոդվածներում տվյալ թեմայի արտացոլումը, այլ նաև այն հանգամանքը, որ 1913 թ. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից կազմակերպված մարդահամարի՝ թեմեր ուղարկված հարցաթերթի հարցերից մեկը վերաբերում էր իսլամացված հայերի թվին⁵²:

Հոգվածի երկրորդ մասում հեղինակն արդեն անդրադառնում է բուն վիճակագրությունների խնդրին՝ սկզբում քննադատելով թուրքական տվյալները. «Թուրքական պաշարօսական աղբիւրներն անպայման ախարատր են. նրանք միշտ կրկնապատկում են մահամեղականների թերը և քչացնում «գետաւորի» թերը: Այդ ձգրումը մասնատրապէս զօրեղ էր Համիդեան շրջանում: Այժմ էլ դժբախտաբար թուրք գործիչները յետ չեն մնում այդ խնդրում՝ նախորդներից: Թիւրքական աղբիւրները հիմք են ծառայել նաև օրսար ճամբորդների - ինչպէս Վիրապ Քինէին, պրօֆ. Վամբերիին, Տրօպրերին, Ջելոնովին, պրոֆ. Ջուպանին, Լինչին և այլն: Եւ միթէ նոյն աղբիւրների ազդեցութեան փակ չէ եղել պ. Ա-Դօ»⁵³:

Թուրքական տվյալների թերի լինելը ցույց տալու համար հեղինակը ներկայացնում է Երուսաղեմի պատրիարքարանի պարտքի մարման նպատակով Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի միջնորդությամբ օսմանյան կառավարության կողմից արևմտահայության վրա սահմանված տուրքի պատմությունը. «Յայրնի է, որ 1886-87 թերին Երուսաղէմի պարտքը աճել էր և ապտոնում էր մեր «ազգային կրօնական»

⁵⁰ «Հորիզոն», 1913, փետրվարի 3, № 27:

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵² Տե՛ս Թաթոյան Ռ., *նշվ. աշխ.*, էջ 95:

⁵³ «Հորիզոն», 1913, փետրվարի 3, № 27:

այդ արավայրին: Կալսածների վաճառումը մօտ էր: Ազգային իշխանությունները ուր ու ձեռք ընկան և յաջողեցրին հայ ժողովրդի վրայ մի նոր հարկ դնել յօգուտ Երուսաղեմի: Զինարական փուլքի 37^{1/2} դահեկանի վրայ կառավարությունը ատելացրեց մարդ գլուխ 3 դահեկան իբր Սաղիմական փուլք: Երեք փարի գանձելով այդ փուլքը, կառավարությունը յայրնեց, որ արացել է 4,500,000 դահեկան Սաղիմի համար: Ուրեմն՝ կառավարությունը Բեդլըն էսկերի է ստել 500,000 հայերից: ...Արդ, եթէ 500,000 չափահաս արու հայ կար այն ժամանակ, ...ուրեմն վարահօրէն կարելի է սխտի, որ արու հայերի թիւը մէկ միլիոնից եթէ շատ չէր 90 թւերին, քիչ էլ երբէք չէր լինի: Մի այդ չափ էլ եթէ հաշունք բոլոր կիները, արդէն կըարանանք 2,000,000 կլոր թիւը»⁵⁴: Հեղինակը գտնում է, որ եթե հաշվի առնենք հարկից խուսափելու նպատակով բազմաթիվ հայերի՝ հաշվառումից խուսափելու փաստը, ինչպես նաև հարկից ազատված հայերի թիվը (հոգևորականներ, եկեղեցական պաշտոնյաներ, ուսուցիչներ, հաշմանդամություն և հոգեկան հիվանդություններ ունեցողներ, ինչպես նաև Կ. Պոլսի հայությունն ամբողջությամբ), ապա «հայերի թիւը 2^{1/2} միլիոն ընդունելը չափազանցություն չի լինի»⁵⁵:

Այնուհետև հեղինակը ներկայացնում է Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության մի վիճակագրություն, որը, ըստ նրա, կազմվել էր 1880-1881 թվականներին Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձտյանցի և Արիստակես վարդապետ Տեր-Սարգսյանի (Արիստակես Տեկանց) կողմից: Ինչպես հայտնի է, նշված ժամանակաշրջանում հայկական բարեփոխումների հարցի կապակցությամբ այս երկու գործիչները մարդահամար անցկացնելու նպատակով ուղարկվել էին Արևմտյան Հայաստան: Համաձայն այդ վիճակագրության՝ նշված ժամանակաշրջանում հայերի թիվը 2,660,000 էր (տե՛ս Աղյուսակ 4):

Աղյուսակ 4.

1.	Վանի վիլայեթ	400,000
2.	Բիթլիսի վիլայեթ	250,000
3.	Դիարբեքիրի վիլայեթ	150,000
4.	Կարինի վիլայեթ	280,000
5.	Խարբերդի վիլայեթ	270,000
6.	Սեբաստիայի վիլայեթ	280,000
	Գումար	1,630,000
	Թուրքիայի մյուս մասերում.	
1.	Տրապիզոնի վիլայեթ	120,000
2.	Բրուսայի վիլայեթ	60,000
3.	Այդընի վիլայեթ	50,000
4.	Ադանայի վիլայեթ	280,000
5.	Իսմիրի վիլայեթ	65,000
6.	Էնկյուրիի, Կոնիայի, Կաստեմունիի վիլայեթներ	120,000
7.	Հալեպի վիլայեթ	100,000
8.	Բաղդադի, Բեյրութի, Բասրայի վիլայեթներ	40,000

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Նույն տեղում:

	Գումար	835,000
	Եվրոպական Թուրքիայում.	
1.	Պոլիս	135,000
2.	Էդիրնե (Ադրիանապոլիս)	50,000

Հեղինակը, ներկայացնելով Աբդուլ Համիդի քաղաքականության արդյունքում Արևմտյան Հայաստանի ավերվածության պատկերը, որպես կոտորածների և արտագաղթի հետևանքով ժողովրդագրական պատկերի փոփոխության ապացույց՝ տալիս է արդեն 1912 թ. վերաբերող նոր վիճակագրություն: Հողվածագիրը բավականին ուշագրավ մանրամասնություններ է հաղորդում վիճակագրության պատրաստման հանգամանքների վերաբերյալ. «Ազգային վարչություն⁵⁶ 3 անդամից բաղկացած կոմիտեոնը, որ պիտի գրառի հայկական հարստահարությանը խնդրով, պատրաստել է հայերի կամ սատի լա է սատել 6 հայ նահանգների բաասկան ճշգրիտ, բայց համառոտ վիճակագրությունը, որ պիտի շուրով յանձնե՛ տպագրություն: Այդ տեսակները մեծ աշխատանքով հանսած են պատրիարքարանի թղթերից»⁵⁷:

1912 թ. վերաբերող վիճակագրությունում ներկայացվում էին միայն գլխավոր էթնիկական խմբերի թվերը (տե՛ս ստորև):

Աղյուսակ 5.

		Թուրք	Հայ	Քուրդ (թափառական)	Քուրդ (մստակյաց)
1	Էրզրումի վիլայեթ	260,000	205,000	95,000	35,000
2	Վանի վիլայեթ	47,000	185,000	40,000	32,000
3	Բիթլիսի վիլայեթ	45,000	172,000	42,000	35,000
4	Խարբերդի վիլայեթ	102,000	168,000	20,000	75,000
5	Դիարբեքիրի վիլայեթ	45,000	100,000	25,000	30,000
6	Սեբաստիայի վիլայեթ	215,000	100,000	15,000	35,000
		715,000 (26,5%)	930,000 (38,8%)	237,000	242,000 (15%) ⁵⁸

Թեև Բ. Գասպարյանը չի նշում Երուսաղեմի պատրիարքության պարտքի մարման համար սահմանված տուրքի և այլ տեղեկությունների, այդ թվում՝ 1880-1881 և 1912 թթ. արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալների աղբյուրը, սակայն կասկածից վեր է, որ դրանք նա ստացել է 1912 թ. հայկական բարեփոխումների ծրագրի ստեղծման նպատակով Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծված Ապահովության հանձնաժողովից: Այդ տվյալները որպես հավելված կցվել էին բարեփոխումների հայկական նախագծին, որը 1913 թ. սկզբներին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը ներկայացրել էր մեծ տերությունների ներկայացուցիչներին: Հետագայում նույն տվյալները շրջանառության մեջ են դրվել նաև Գրիգոր Զոհրապի կողմից իր «Հայկական հարցը փաստաթղթերի լույսի տակ» աշխատանքում, որը նա հրատարակել էր Մարսել Լեար ծածկանունով

⁵⁶ Ըստ 1860 թ. ազգային սահմանադրության՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին կից գործող մշտական գործադիր մարմին:

⁵⁷ «Հորիզոն», 1913, փետրվարի 5, № 28:

⁵⁸ Թափառաշրջիկ քրդերը ներառյալ:

Փարիզում ֆրանսերեն⁵⁹: Նշված տվյալները գետեղվել են նաև Առաջին աշխարհամարտից հետո Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին հայկական պատվիրակության ներկայացրած տարբեր տեղեկագրերում և հուշագրերում⁶⁰: Տեղին է նաև արձանագրել, որ Ա-Դոյի աշխատության շուրջ ծավալված բանավեճի շրջանակներում «Ա. Գասպ.» հողվածագրի կողմից «Հորիզոնում» Հայոց պատրիարքարանի 1882 և 1912 թթ. վիճակագրությունների գետեղումը նշված վիճակագրությունների առ այսօր հայտնի ամենավաղ հրատարակումն է. մինչ այդ պատմագիտական գրականության մեջ ընդունված էր համարել, որ դրանք առաջին անգամ հրատարակվել էին Գրիգոր Զոհրապի վերոնշյալ աշխատանքում⁶¹:

Ինչպես և «Մշակի» պարագայում, Ա-Դոն հարկ է համարում պատասխանել նաև «Հորիզոնին» թղթակցած հեղինակների՝ իր վիճակագրական հաշվարկների առիթով հնչեցրած քննադատությանը: Ուսումնասիրողի պատասխանը լույս է տեսնում «Հորիզոնի» փետրվարի 28-ի (մարտի 13), մարտի 1-ի (14) և 2 (15)-ի համարներում՝ «Ընթերցողի ուշադրությանը» խորագրի տակ:

Իր պատասխանում Ա-Դոն նախ ափսոսանք է հայտնում, որ իր գրքից, որի շատ բաժիններ նվիրված են Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի նահանգների հայ բնակչության սոցիալ-տնտեսական կացությանը (հեղինակը թվարկում է իր կողմից լուսաբանված թեմաները՝ նահանգների վարչական և աշխարհագրական նկարագրություն, քուրդ ցեղերի ու կեղեքիչ քուրդ բեկերի գործողություններ, պանություններ, բռնություններ, կողոպուտներ, հողային ու գույքային գրավումներ, հաղորդակցության միջոցների ու կապիտալի բացակայություն, տիրող օրենքների ու կառավարչական ձևերի, հողատիրության ու ճորտական կարգերի, հարկերի և դրանց գանձման համակարգ և այլն), իսկ այս բաժինները, ըստ հեղինակի, կազմում էին իր գրքի ամենահետաքրքիր մասը, միայն վիճակագրական թվերն են առանձնապես զրավել քննադատների ուշադրությունը: «Պատճառը հասկանալի է, - շարունակում է Ա-Դոն: - Բայկանեանս պետրոֆինների յաղթական պատերազմի շնորհիվ հրապարակ է եկել հայկական հարցը, նորից հայերը յոյս են կապել եվրոպական դիպլոմատիայի վրայ, դիպլոմատիայի, որը քանի-քանի անգամ թողել է յուսախափ դրությամբ և արեան ճապաղիքի մէջ հայ ժողովրդին: Քննում ու քննում են հայկական վիլայեթների ակնկալած կառավարչական ձևի և իրաակարգ արեղծելու վերաբերեալ խնդիրները: Այդ հարցում կարևոր տեղ է բռնում հայ ժողովրդի թիւը հայկական վիլա-

⁵⁹ Տե՛ս Leart Marcel, *La Question arménienne à la lumière des documents*, Paris, 1913: Հայերեն թարգմանությունը (առանց վիճակագրական հավելվածների) տե՛ս Գրիգոր Զոհրապ, *Հայկական հարցը փաստաթուղթերու յոյսին տակ*, Պէյրոյթ, «Շիրակ» հրատարակչատուն, 1973:

⁶⁰ Տե՛ս *La question armenienne devant la conférence de la paix*, Paris, Dupont, 1919, նաև՝ *Reponse au Memoire de la Sublime-Porte en date du 12 fevrier 1919*, Constantinople, 1919, նաև՝ *Population Armenienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques établies par le Patriarcat Armenienne de Constantinople*, Paris, Turabian, 1920: Մանրամասն տե՛ս Թայթյան Ռ., Արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմի հարցերը Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին (1919-1920 թթ.), «Ցեղասպանագիտական հանդես», 4 (1), 2016, էջ 44-82:

⁶¹ Տե՛ս Բաղայան Գ., Արևմտյան հայաստանի և Կիլիկիայի վարչաժողովրդագրական պատկերը..., էջ 56:

յթթներում: Թւեր են պէտք, բայց թւեր չկան, թւեր, որոնք բոլիւէին հայկական աղբիւրներից, կրէին պաշարօսական բնոյթ, համարէին վարահէլի: Հրասպարակի վրայ միայն մեր թւերն են վերցրած հայկական աղբիւրներից, այն էլ միայն երեք վիլայէթների նկարումսը»⁶²:

Այնուհետև Ա-Դոն մանրամասն անդրադառնում է «Բ. Գասպ»-ի հոդվածին՝ ընդհանուր առմամբ դրական արձագանքելով հոդվածում զետեղված Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների ազգաբնակչության թվաքանակի վերաբերյալ Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրական տվյալներին և փորձելով հիմնավորել, որ դրանք էականորեն չեն հակասում իր հաշվարկներին: Ուսումնասիրողը հաշվարկել էր միայն երեք նահանգների հայ բնակչության թվաքանակը, ուստի այլ նահանգների համար նա հիմք է ընդունում Վ. Քինեի տվյալները: Քանի որ իր թվերը երեք նահանգների համար շուրջ 20%-ով ավել էին ֆրանսիացի վիճակագրի տվյալներից, ապա մնացած երեք նահանգների (Դիարբեքիր, Խարբեթո, Սեբաստիա) համար Վ. Քինեի տվյալները Ա-Դոն նույնպես ավելացնում է 20%-ով և ստանում Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների համար 800,000 հայ բնակչություն թիվը: «Այսպիսով պարտիարքարանի հայերի թիւը մերից ակելի է 130,000-ով. բացի այդ, մեր հաշուով հայերը կազմում են ազգաբնակչութեան 27%-ը, իսկ պարտիարքարանի հաշուով 38,8%», - ամփոփում է հեղինակը⁶³:

Պետք է արձանագրել, որ Ա-Դոն, ձգտելով հաշտեցնել իր և Հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. վիճակագրությունները, որոշակի խորամանկության է դիմում՝ համադրելով ոչ թե զուտ երեք՝ Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի նահանգների, այլ Արևմտյան Հայաստանի բոլոր վեց նահանգների տվյալները: Մինչդեռ երեք նահանգների պարագայում տարբերությունն իր և Պատրիարքարանի տվյալների միջև բավականին շոշափելի է (Ա-Դո՝ 417,000, Հայոց պատրիարքարան՝ 562,000): Իսկ եթե հաշվի առնենք, որ Հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. վիճակագրության հրատարակված մասից դուրս էին մնացել Վանի Հաքյարի և Բիթլիսի Սդերդի գավառների հայ բնակչության թվերը (շուրջ 30,000 հայ, որից Սդերդ՝ 18,000, Հաքյարի՝ 12,000)⁶⁴, ապա տարբերությունն էլ ավելի է մեծանում:

Գ. Վարդանյանի քննադատության նկատմամբ Ա-Դոն շատ ավելի կոշտ է արտահայտվում՝ արհամարհանքով անվանելով նրա փաստարկները «թիւքական վիճակագրութեան վերաբերեալ հազար ու մի անգամ ծամծամած ընդհանուր խօսքեր ու դարձածքներ»⁶⁵ անպատասխան թողնելով ինքնաբերաբար ծագող հարցը, թե արդյոք կարո՞ղ է փաստարկների «ծամծամված» ու «կրկնված» լինելն արժեզրկել դրանց իսկությունը:

Ա-Դոն փորձում է վիճարկել նաև «Հորիզոնի» էջերում «Յ.Յ.Շ» ծածկանունով իր ընդդիմախոսի հիմնական փաստարկը, այն է՝ իր կողմից որպես հայ ընտանիքի

⁶² «Հորիզոն», 1913, փետրվարի 28, № 45:

⁶³ «Հորիզոն», 1913, մարտի 1, № 46:

⁶⁴ Տե՛ս Թէոդիկ, *Ամէնուն ցարեցոյցը*, ԺԶ. տարի, 1922, Կ. Պոլիս, էջ 262:

⁶⁵ Նույն տեղում:

անդամների միջին թիվ 7-ն ընդունելը թերհաշվառում է, և միջին թիվը պետք է ընդունել 10: Մրա մասին Ա-Դոն նշում է. «Մեր ճանապարհորդության ժամանակ յաճախ մեր ձեռքն է ընկնում ցուցակներ, որ ընդամենը նշանակած էին հասարակաբան 10-ական անդամներից բաղկացած. այդ նոյն չափն էին կրկնում յաճախ շարերը մեր հարց ու փորձի ժամանակ: ...Եւ երբ մենք կազմեցինք և կազմել փոխը 23 փարբեր գիւղերի ծխացուցակները, ընդամենի անդամների միջին թիւ սրացանք 6: Իսկ մենք ընդունեցինք 7 թիւ, ի նկարի ունենալով այն հանգամանքը, որ յիշեալ ցուցակները յամենայն դէպս կարող էին պակասատր լինել»⁶⁶:

Ի հիմնավորումն արևմտահայ ընտանիքի անդամների միջին թիվը 7 ընդունելու իր տեսակետի՝ Ա-Դոն համեմատում է Վանի Հայոց ձոր գավառակի հայ բնակչության իր վիճակագրությունը նույն գավառակի՝ «Հորիզոնի» 1913 թ. հունվարի 17(30)-ի համարում⁶⁷ տպագրված վիճակագրության հետ, որի հեղինակ Վ. Մոկացյանը տեղացի մտավորական-ուսուցիչներից էր: Հայոց ձորի 27 հայաբնակ գյուղերում, ըստ Ա-Դոնի, կար 1,275 տուն, 6,783 շունչ, ըստ Վ. Մոկացյանի՝ 1,376 տուն, 8,378 շունչ հայ: Ա-Դոն ընդունում է, որ իր թվերը Մոկացյանի թվերից պակաս են 101 տնով և 1,595 շնչով, նշում, որ իր ցուցակով ընտանիքի անդամների միջին թիվը 5,5 է, Մոկացյանի ցուցակով՝ 6: «Մինչդեռ, - ավելացնում է ուսումնասիրողը, - մենք իբրև [ընդամենի - Ռ.Թ.] միջին չափ մեր գրքում վերցրել ենք ոչ թե 5², ոչ թե նոյն իսկ 6, այլ 7: Եւ եթե մենք մեր ցուցակի ընդամենի թիւը - 1,275-ը բազմապատկենք 7-ով, կստանանք 8,925, այսինքն Մոկացյանի բերած շնչահամարից ամբողջ 547 շնչով ատելի»⁶⁸:

Ա-Դոն իր պատասխանի երրորդ մասում փորձում է հերքել քննադատների այն տեսակետը, որ ինքն իրականից ցածր է ներկայացնում արևմտահայերի հարաբերակցությունը մահմեդական ազգաբնակչության նկատմամբ: Այդ նպատակով նա առաջարկում է վերցնել և համադրել ոչ թե Արևմտյան Հայաստանի նահանգների առկա վարչական սահմանների տարածքին վերաբերող թվերը, այլ զուտ այն մասերը, որոնք ընդգրկում են Հայկական բարձրավանդակը: «Հայերի թիւը... փոքր փոկոս է կազմում երկրի մէջ... սակայն փոքր փոկոս է կազմում այն չափով, ինչ չափով որ մեր վերցրած վիլայեթները իրենց ներկայ սահմաններով կազմում են շար ընդարձակ շրջան: Բայց բոլորովին այլ կերպարանք կստանան թերևս ու փոկոսները,

⁶⁶ Նույն տեղում:

⁶⁷ Տե՛ս «Հորիզոն», 1913, հունվարի 17, № 12:

⁶⁸ «Հորիզոն», 1913, մարտի 1, № 46: Նշենք, որ կոնկրետ Հայոց Ձորի պարագայում ուսումնասիրողը չի հետևել իր մեթոդին և անփոփոխ է թողել տեղացի մտավորական Շիրին Հակոբյանից ստացած թվերը՝ 31 հայաբնակ բնակավայրում՝ 1,341 տուն, 7,215 շունչ հայ, այսինքն՝ որպես մեկ տան անդամների միջին թիվ ընդունել է 5.4-ը (տե՛ս Ա-Դո, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները..., էջ 47, 78): Համեմատության համար՝ ըստ Աղթամարի կաթողիկոսարանի 1914 թ. մարտիամսերի տվյալների՝ Հայոց Ձորի 31 հայաբնակ բնակավայրերում կար 1,687 տուն, 10,164 շունչ հայ (տե՛ս Թեոֆիլ, Գողգոթա հայ հոգևորականության եւ իր հօրին 1915 աղետալի փարին, Բ. Տպագրություն, Թեհրան, 2014, էջ 62): Եթե հիմք ընդունենք կաթողիկոսարանի տվյալները և մեկ տան վրա հաշվենք 8 շունչ, ապա Հայոց Ձորի հայ բնակչության թիվը Մեծ եղեռնի նախօրյակին կազմել է շուրջ 13,500 շունչ, մոտ երկու անգամ ավելի, քան նշված է Ա-Դոնի մոտ:

եթե մենք մի կողմ թողնենք վիլայեթները իրենց ներկայ սահմաններով, վերցնենք նրանցից կենտրոնական սահմանակից այն մասերը, որոնք ընդգրկում են հայկական բարձրավանդակը»⁶⁹:

Այնուհետև Ա-Դ-ն առանձնացնում է Վանի, Բիթլիսի, Մուշի, Գենջի, Էրզրումի, Երզնկայի և Բայազետի սանջակները, որոնք, ըստ ուսումնասիրողի, մտնում էին Հայկական բարձրավանդակի մեջ, և համեմատում այդ վարչական միավորների համար իր վիճակագրական տվյալները նույն տարածքի համար Վիտալ Քինեի և Հենրի Լինչի⁷⁰ կազմած վիճակագրական տվյալների հետ:

Աղյուսակ 6.

	Սանջակներ	Ըստ Ա-Դոյի			Ըստ Լինչի		Ըստ Քինեի	
		Հայ	Հայ	Այլ ցեղեր	Հայ	Այլ ցեղեր		
1	Վանի	103,000	76,000	52,000	65,000	65,000		
2	Բիթլիսի	46,000	30,000	47,000	33,000	75,000		
3	Մուշի	81,000	61,000	64,000	55,000	68,000		
4	Գենջի	8,000	6,000	35,000	13,000	53,000		
5	Էրզրումի	118,000	68,000	238,000	90,000	292,000		
6	Երզնկայի	25,000	31,000	161,000	35,000	176,000		
7	Բայազետի	17,000	8,000	39,000	10,000	42,000		
	Ընդամենը	398,000	280,000	636,000	301,000	771,000		

Վերոնշյալ թվերը ներկայացնելուց հետո Ա-Դ-ն նշում է, որ եթե, ըստ Լինչի, հայերը կազմում են ընդհանուր ազգաբնակչության 30%-ը, իսկ ըստ Քինեի՝ 28%-ը, ապա իր տվյալներով 34% կամ անգամ 38%-ից էլ ավելի՝ կախված նրանից, թե մյուս էթնիկական խմբերի թիվը վերցվում է համապատասխանաբար ըստ Քինեի կամ ըստ Լինչի: Ավելի փոքր շրջաններում (Մուշի և Վանի գավառներ), շարունակում է Ա-Դ-ն, հայերը կազմում են բնակչության մեծամասնությունը (համապատասխանաբար՝ 54% և 60%-ից ավելի)⁷¹:

Հետաքրքիր է, որ Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներից, մասնավորապես Հայկական բարձրավանդակի տարածքն առանձնացնելու և միայն առանձնացված տարածքի համար բնակչության հարաբերակցությունը հաշվելու նշված սկզբունքը կիրառվել է և 1912 թ. Հայկական բարեփոխումների նախագծում: Դրան կից տրված վիճակագրական աղյուսակից դուրս էին թողնվել Հաքյարիի գավառը, Սդերդի հարավային հատվածը, Բշերիկը (Դիարբեքիի վիլայեթ), Մալաթիայի հարավային մասը (Իսաբերդիի վիլայեթ), Սեբաստիայի վիլայեթի հյուսիսարևմտյան հատվածը, իսկ մնացած տարածքի համար հաշվվել էր 1,018,000 հայ բնակչություն: Խիստ հավանական է, որ իր պատասխանը գրելու պահին Ա-Դ-ն ծանոթ էր Հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. վիճակագրությանը. այն արևելահայ մամու-

⁶⁹ «Հորիզոն», 1913, մարտի 2, № 47:
⁷⁰ Հենրի Լինչը անգլիացի հայագետ, աշխարհագետ, ճանապարհորդ էր, ով Հայաստան կատարած երկու ճանապարհորդությունների (1893-1894, 1898) ժամանակ հավաքած նյութերի հիման վրա գրել է լայն ճանաչում գտած «Հայաստան» աշխատությունը (1901):
⁷¹ Նույն տեղում:

յուն հրապարակվել էր մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանում (տե՛ս ստորև գետեղված աղյուսակը):

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ր Ց Ը									
Մ Ե Ր Գ Ը Հ Ը Մ Ե Ր									
Ա Ր Ե Ի Ե Լ Ե Ա Ն Ա Ն Ա Տ Օ Լ Ի Ա Յ Ի Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Ն Ա Հ Ա Ն Գ Ն Ե Ր Ի									
1912 թ.									
(Կազմված հայկական պաշտոնական աղբյուրների հիման վրա)									
№	Ազգություն և ցեղ	Էրգրում	Վան	Քիթիս	Բարբերդ	Դիարբեք	Սըվազ	Գ Ո Ւ Մ Ը Ր	%
1	Քիւրճեր	240,000	47,000	40,000	103,000	43,000	192,000	666,000	25,1
2	Չերքեզներ (ղաղթականներ)	7,000	—	10,000	—	—	45,000	62,000	3,1
3	Պարսիկներ	13,000	—	—	—	—	—	13,000	
4	Լազեր	10,000	—	—	—	—	—	10,000	
5	Ցիգաններ	—	3,000	—	—	—	—	3,000	
6	Քիւրդեր (նստակաց)	35,000	32,000	35,000	75,000	30,000	35,000	242,000	
7	Քիւրդեր (թափառական)	40,000	40,000	42,000	20,000	25,000	15,000	182,000	7,1
8	Ղզըլբաշներ	25,000	—	8,000	80,000	27,000	—	140,000	5,3
9	Չազա-Թմբուլ-Չարբըլ	30,000	—	47,000	—	—	—	77,000	2,9
10	Եղիզիներ	3,000	25,000	5,000	—	4,000	—	37,000	1,4
11	ՀԱՅԵՐ	215,000	185,000	180,000	168,000	105,000	165,000	1.018,000	38,9
12	Նեստորական, հազուրի, քաղ- ղէացի	—	18,000	15,000	5,000	60,000	25,000	123,000	4,7
13	Յոյներ և այլ քրիստոնեաներ	12,000	—	—	—	—	30,000	42,000	1,6
		630,000	350,000	382,000	450,000	296,000	507,000	2.615,000	100,0
ՄԻՒՍԻԼՄԱՆՆԵՐ		ՉՄԱՆՔԻ ԳՐԾՆՆԵՐ		ՔՐԻՏՈՆԻՆԵՐ		Ը Ն Գ Հ Ը Ե Ր Թ Ի Ի			
Քիւրճեր	666,000	Ղզըլբաշներ	140,000	Հայեր	1.018,000	Գրիստոնեաներ	1.193,000		
Քիւրդեր	424,000 46,1% ⁵	Չազա-Թմբուլ-Չարբըլ 77,000 9,9%		Նեստորականներ	123,000 45,2%	Միւսիվանցիներ	1.178,000		
Սլ միւսիվանցիներ	83,000	Եղիզիներ	37,000	Յոյներ և այլ	42,000	Զանազան կրօններ	254,000		
Գումար	1.178,000	Գումար	254,000	Գումար	1.183,000	Գումար	2.615,00		

Վերոյիցեւ վիճակագրութիւնից զուրս են հանված նահանգների այն որոշ մասերը, ուր հայերը բազմաթիւ չեն:
Դուրս հանված մասերը նետեալներն են.
Հէքքարիան՝ Վանի վիլայէթում:
Սղբրդի հարաւային մասը՝ Քիթիսի վիլայէթում:
Քիւրդեը՝ Դիարբեքի վիլայէթում:
Մալաթիայի հարաւային մասը՝ Կարբրդի վիլայէթում:
Սըվազի վիլայէթի հիւսիս-արեւմտեան մասը:
Միւսն Էրզրումի նահանգն է ամբողջովն մտցված այս վիճակագրութեան մէջ:

Բարեփոխումների 1912 թ. հայկական ծրագրին կցված Արևմտյան Հայաստանի վիճակագրությունը («Մշակ», 1913, փետրվարի 23 (մարտի 8), №41)

Ա-Դոյի պատասխանն ու պարզաբանումները չգոհացրին նրա ընդդիմախոսներին: «Հորիզոնի» 1913 թ. մարտի 23-ի (ապրիլի 5) համարում տպագրվում է Ա. Միքայելյանի «Ա-Դօն և իր թւերը (մեթոդոլոգիական վերլուծում)» հոդվածը, որտեղ Ա-Դոյի վիճակագրությունը ենթարկվում էր գուցե մինչ այդ պահն ամենակոշտ քննադատության: Հոդվածում առանձնացվում են չորս խոշոր «պակասություններ», որոնք, ըստ Ա. Միքայելյանի, նսեմացնում էին ուսումնասիրության արժեքը: Դրանք էին՝

1. աշխատանքում գետեղված տվյալների ոչ համակարգված և ոչ միօրինակ լինելը. «Մի տեղ դուք ունիք տեղեկություններ քրդերի և հայերի թիվ վերաբերմամբ, իսկ շարք դեպքերում էլ այդ պակասում է: Մի այլ տեղ նա (Ա-Դոն - Ռ.Թ.) նույն իսկ հայկական գիղերի վերաբերմամբ ոչ մի տեղեկություն չունի, մի տեղ նա ցույց է

միայն գիտելի թիւը, մի այլ տեղ տներին, իսկ մի քանի շրջաններում և շնչերի թիւը: Այդ բոլոր անսխալեմ հասարած թելերը միացնում է և ներկայացնում մեզ այնպիսի մի ժամանակ, երբ իսկական թելեր են պելոք», - նշում է Ա. Միքայելյանը⁷²:

2. Ա-Դոյի աղբյուրների ոչ միօրինակ և ոչ միշտ վստահելի լինելը. «Նա (Ա-Դոն - Ռ.Թ.) իր տեղեկությունները քաղում է 17-18 աղբյուրներից, որոնք ինտրին մտրեցել են **զանազան ժամանակներում** (ընդգծումը հեղինակինն է - Ռ.Թ.) և այլ նպատակներով, - շարունակում է հոդվածագիրը: - Այդտեղ կան առաջնորդարաններ, յուշարեւոյրեր, զանազան «տեղեակ» մարդիկ, Էփրկեանի բնաշխարհիկ բառարան, անձնական հարց ու փորձ և զանազան անձնատրոփիններ: ...Նման աղբյուրները ո՛չ հասարար և ո՛չ էլ մօտաւոր եզրակացութիւնների համար հիմք ծառայել չեն կարող», - եզրակացնում է հոդվածագիրը⁷³: Որպես ասվածի ապացոյց՝ հոդվածագիրը մատնանշում է հենց Ա-Դոյի աշխատանքում առկա համեմատական աղյուսակներում զետեղված տարբեր հեղինակների տվյալները, որոնց տարբերությունը հասնում է մինչև 15 %-ի (օրինակ՝ Արճեշ գավառակ՝ Արամ Սաֆրաստյանից և Ականցի ընթերցարանից քաղված տվյալներ, Մշո դաշտի հայկական բնակավայրերի վիճակագրության դեպքում՝ Մշո առաջնորդարանի և Նազարեթ Մարտիրոսյանի տվյալներ):

Ա. Միքայելյանն առանձին կանգ է առնում Հայոց ձորի հայ բնակչության՝ Մոկացյանի և Ա-Դոյի արդեն իսկ հիշված թվերի համեմատության վրա՝ նշելով, որ տարբերությունը հասնում է 1,895 շնչի: Նա չի ընդունում այդ առթիվ Ա-Դոյի բացատրությունը, որը բազմապատկում էր իր գրքում զետեղված Հայոց Ձորի հայ ընտանիքների թիվը 7-ով և ստանում Մոկացյանի թվից ավել բնակչություն. ««7» երևակայական է, բայց այդ գիտելի վերաբերմամբ թելերը իրական: Փաստը մնում է փաստ - աղբյուրները կասկածելի են: ...Այսպիսի թելերը (որքան էլ արհեսարակահորէն նրանք բացարկեն) իրենց բարոյական նշանակութիւնն ունենալ չեն կարող, որովհետև նրանք հասարած են փարբեր ժամանակներում, փարբեր ձևով և փարբեր նպատակներով: Միօրինակութիւնը պակասում է»⁷⁴:

3. Ա-Դոյի կողմից Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո դեպի Արևմտյան Հայաստան դիտվող հայերի խոշոր ներգաղթի (հայրենադարձության) երևույթի հաշվի չառնելը և մինչ այդ ներգաղթը հավաքված թվերի հիման վրա բնակչության հաշվարկ կատարելը: «Ի՞նչ կը լինէր, եթէ թելերի հաշի ժամանակ մի քանի փաստեակ հազարներ «սխալ» գգէինք, որն անելի համապարաստիան կը լինէր իրականութեան», - հռետորական հարց էր տալիս հեղինակը⁷⁵:

4. Ա-Դոյի կողմից երեք ամսվա ընթացքում երեք վիլայեթների ուսումնասիրության որպես այդպիսին անհնարին ձեռնարկ լինելը: Հոդվածագիրը հարկ չի համարում հանգամանալից կանգ առնել այս կետի վրա՝ նշելով, որ դա ակնհայտ ճշմարտություն է: Որպես իր ասածի ապացոյց՝ Ա. Միքայելյանը մատնանշում է

⁷² «Հորիզոն», 1913, մարտի 23, № 65:

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ Նույն տեղում:

⁷⁵ Նույն տեղում:

Ռուսաստանում 1897 թ. մարդահամարի օրինակը. *«1897 թ. ժամանակ ամբողջ պետական մեխանիզմը մի քանի միլիոն դրամագրուսի ունենալով, հնարատրություն չի ունենում 3-4 տարապ ընթացքում 42 եւրոպական նահանգներում, Սիբիրում, իր ուսումնասիրությունները վերջացնել (ուսումնասիրությունից յետոյ 12-14 ամիս էլ ժամանակ է դրում վերաբուզման համար) և նրա հասարած տեղեկություններն էլ լինում են թերի, անհետաքրքիր իսկ մի Ա-Դօի 3 ամսայ անսուսուրեմ, անձնական ուսումնասիրութեան պիրի՞ որևէ նշանակությունը տալ»⁷⁶:*

Իր քննադատական հոդվածի վերջում Ա. Միքայելյանը համեմատում է Ա-Դոյի թվերը 1912 թ. պատրիարքարանի վիճակագրության հետ՝ տարբերությունը ներկայացնելով որպես Ա-Դոյի տվյալների ոչ արժանահավատ լինելու լրացուցիչ փաստարկ: *«Այս բոլորից մեզ համար պարզ պիրի լինի, որ վերոյիշեալ գրքի թերը մեզ հինք ծառայել չեն կարող և նրանց օգտագործելը կը լինէր մի խոշոր սխալ: ...Նախ ճիշտ թեր, ապա եզրակացություններ»,* - եզրափակում է հոդվածագիրը⁷⁷:

Ա-Դոն այլևս հարկ չի համարում պատասխանել վերոնշյալ քննադատությանը⁷⁸, և արդեն 1913 թ. երկրորդ կեսին բանավեճը մարում է: Հետագայում Ա-Դոյի գրքի նկատմամբ քննադատությունն ընդունում է առավելապես հպանցիկ անդրադարձների ձև: Այսպես, դաշնակցական գործիչ Արշակ Ջամալյանը 1913 թ. ամռանը դեպի Կարին կատարած ճանապարհորդության մասին իր ակնարկում (տե՛ս «Հորիզոն», 1913 թ. սեպտեմբերի 7 (20), №200), խոսելով արևմտահայերի թվաքանակն ուսումնասիրելու դժվարությունների ու հնարավոր սխալների մասին, մասնավորապես նշում է. *«Այդպիսի մի արժեքատր ուսումնասիրություն անելու համար անհրաժեշտ է ոչ թէ շարքներով կամ ամիսներով, այլ տարիներով ապրած լինել երկրում: Այս միտքը ամենապերճաբան կերպով ճշգրտում է այն փորձով, որ արել է Ա-Դոն Վանի, Բիթլիսի և Էրզերումի վիլայեթների վերաբերմամբ լոյս հանած իր յայտնի գրքով: Այդ գրքի դեմ ես մի քանի անգամ բոռն բողոքներ լսեցի Երկրում (նկատի ունի Արևմտյան Հայաստանը - Ռ.Թ.), իրազեկ մարդկանցից, որովհետև նրա վիճակագրական տեսակները չեն համապատասխանում իրականութեան: Ես այս բանն առիթ ունեցայ արուզելու համեմատելով Կարնոյ դաշտի ու Խնուսի ազգաբնակչութեան մասին Ա-Դօ-ի ներկայացրած թերը միանգամայն արուզած (ընդգծումը հեղինակինն է - Ռ.Թ) այլ թերի հետ»⁷⁹. Գարբերությունը ահագին էր և, որ ուրախալի է ստել, ի նպաստ հայ ժողովրդի»:*

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ Նույն տեղում:

⁷⁸ Արդեն 1940-ական թթ. գրված իր հուշերում Ա-Դոն ներկայացնում է «Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները» գրքի վերաբերյալ արտահայտած «կողմ» և «դեմ» կարծիքների մի քանի նմուշներ՝ թողնելով դրանք առանց մեկնաբանության (տե՛ս Ա-Դո, *Իմ հիշողություններ...*, էջ 165-174):

⁷⁹ Ամենայն հավանականությամբ խոսքը Հայոց պատրիարքարանի 1913-14 թթ. մարդահամարի տվյալների մասին է: Մարդահամարի՝ Էրզրումի նահանգի գյուղացուցակները տե՛ս Kevorkian Raymond H., Paboudjian Paul B., *նշվ. աշխ.*, էջ 417-460: Տե՛ս նաև Бекгульянц Р., *По Турецкой Армении. Впечатления отъ поездки летомъ въ 1914 году*, Ростовъ на Дону. Типографія Я. М. Искандарова, 1914, էջ 68: Ըստ Էրզրումի նահանգի առանձին վարչական միավորների՝ Ա-Դոյի

Ըստ Արշակ Զամայանի՝ Ա-Դոյի գլխավոր սխալն այն էր, որ նա նախ շատ ավելի հավատով էր վերաբերվել դեպի իր տեղեկատուները, քան թե թվում է իրեն, և երկրորդ՝ իր ձեռք բերած «հատ ու կտոր» տեղեկություններից շտապել է ընդհանրացումներ անել. «Եւ նրա այդ սխալների մէջ կրնակնի ամեն ոք, որ այնքան կարճ ժամանակ և այնքան չնչին միջոցներ ունենալով իր տրամադրութեան տակ ձեռնամուխ կը լինի ուսումնասիրութիւններ տալու Երկրի մասին»⁸⁰:

Ա-Դոյի վիճակագրության հավաստիության՝ նոր, առավել թարմ տվյալների հետ համադրելու միջոցով ստուգելու մեթոդն իր շարունակությունն ու զարգացումն է ստանում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին՝ կապված Արևելյան Հայաստան և ռուսական Անդրկովկասի այլ տարածքներ Մեծ եղեռնից մազապործ արևմտահայ փախստականների ներհոսքի հետ: Կովկասում ապաստանած փախստականներին տրամադրվող օգնությունը կանոնակարգելու նպատակով հայկական մարդասիրական կազմակերպություններն առաջնահերթ խախտելով են հնարավորինս ճշգրիտ նրանց թիվը պարզելուն ուղղված աշխատանքներ: Այդ նպատակով կազմակերպվում են փախստականների տարբեր հաշվառումներ-մարդահամարներ, որոնց որոշ արդյունքներ ներկայացվում են ժամանակի հայկական մամուլում: Այսպես, 1914 թ. դեկտեմբերի 6(19)-ին «Հորիզոն» թերթի №273-ում տպագրվում են Էրզրումի գավառի Բասեն գավառակի արևելյան շրջանի 11 բնակավայրերից փախստական հայերի վերաբերյալ Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության լիազոր Ա. Շարաֆյանի կողմից հավաքված տվյալները, այդ թվում՝ ըստ գյուղերի նրանց վիճակագրությունը:

«Հորիզոնի» 1914 թ. դեկտեմբերի 10 (23)-ի №276-ում տպագրվում է «Բասեն գավառի 11 հայ գիւղերի ազգաբնակչութիւնը» անստորագիր հոդվածը, որում Ա. Շարաֆյանի տվյալները համեմատվում էին Ա-Դոյի՝ նույն բնակավայրերի համար ներկայացված թվերի հետ (տե՛ս Աղյուսակ 7):

Աղյուսակ 7.

Գյուղեր	Ըստ Ա-Դոյի (տոմ)	Ըստ Ա. Շարաֆյանի (տոմ)
Էգեպատ (Էգիպատ)	103	130
Կամուրջ (Քյովրիքյոյ)	90	120
Կիրդաբազ (Գրդաբազ)	35	60
Իշխան (Իշխու)	110	132
Չարսնեքար	42	40
Գոմձոր (Գոմաձոր)	160	120
Յուվերան	64	130
Ծանձաղ	47	50
Խոսրովերան	27	30
Եաղան	142	190
Ընդամենը	874	1043

և Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913-14 թթ. մարդահամարի տվյալներն ընդգրկող համեմատական աղյուսակները տե՛ս Թաթոյան Ռ., Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին (աղբյուրների համեմատական վերլուծության փորձ), «Ցեղասպանագիտական հանդես», Երևան, 2014, № 2 (1), էջ 31-57:

⁸⁰ «Հորիզոն», 1913, սեպտեմբերի 7, № 200:

«Աղիանակից երևում է, որ մի քանի գիտերից սակայն մեծ թույլ ընտանիքներ են գաղթել, քան կարող էին լինել այդ գիտերում ըստ պ. Ա-Դօի, - արձանագրում էր հողվածագիրը: - Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ գիտերը սակայն մեծ են, քան Ա-Դօն էր կարծում»⁸¹:

Հողվածի հեղինակն այնուհետև նշելով, որ ըստ Ա. Շարաֆյանի տվյալների՝ վերոնշյալ բնակավայրերում նախքան գաղթը բնակվում էր 8,358 շունչ հայ, մինչդեռ ըստ Ա-Դոյի հաշվարկի՝ 6,118 շունչ (տների թիվը՝ բազմապատկած 7-ով)՝ եզրակացնում էր, որ Ա-Դոյի թվերը պետք է ավելի քան 1/4-ով բարձրացնել, որ հասնեն իրականին⁸²:

«Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները» աշխատության վերաբերյալ 1913-1914 թթ. գրախոսություններ տալվեցին նաև այլ պարբերականներում («Արարատ», «Խօսք», «Բիզանդիոն»)՝ Դրանք առավելապես դրական բնույթ ունեին և սահմանափակվում էին գրքի բովանդակության վերաշարադրմամբ ու ընդհանուր բնութագիր տալով: Որոշակի բացատրություն է կազմում «Արարատ» ամսագրում տպված Գևորգ Ալթունյանի գրախոսականը, որը հատուկ քննական ծավալուն անդրադարձ է պարունակում Ա-Դոյի թվերին⁸⁴:

Նախ՝ գրախոսականի հեղինակն անդրադառնում է Ա-Դոյի աղբյուրներին: «Նրա աղբյուրներից ...ստաջին տեղը բռնում են վարսահեղի մարդիկ, տեղեակ մարդիկ, - նշում է Գ. Ալթունյանը: - Բայց ի՞նչ կարող է գիտենալ տեղեակ մարդը. նա ի՞նչ կարող ամենայն մանրամասնությամբ և հասարակության հասասար սարիճանով թույլ ձեռք Վան-Տոսպ գաւառի կամ Արձեշի, կամ Ալջասագի, կամ Հայոց Ձորի բոլոր գիտերի ազգաբնակչությունը. չէ՞ որ նրա այդ թուարկումն էլ հիմնուած կարող է լինել միայն ենթադրական չափումների ու հասանականությունների վրայ»⁸⁵:

⁸¹ Տե՛ս «Հորիզոն», 1914, դեկտեմբերի 10, № 276:

⁸² Նույն տեղում: Նշենք, որ 1919 թ.՝ որպես Մերձավոր Արևելքի օգնության ամերիկյան կոմիտեի (Ամերկոմ) ներկայացուցիչ, արևմտահայ փախստականներից իրենց հայրենի բնակավայրերի մասին տվյալների հավաքմամբ է զբաղվել նաև հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչ Վարազդատ Տերոյանը: Ստացած վիճակագրական տվյալները նա մատիտով անց է կացրել նաև Ա-Դոյի «Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները» գրքի համապատասխան աղյուսակներում, տվյալ բնակավայրի անվան դիմաց: Վարազդատ Տերոյանի կողմից Ա-Դոյի գրքում ավելացված վիճակագրական նյութը իրատարակվել է ուսումնասիրող Գեղամ Բաղայանի կողմից, ով նաև զուգահեռ՝ համեմատական աղյուսակների միջոցով ներկայացրել է նույն ժամանակահատվածում թեմական առաջնորդարանների կամ անհատ անձանց կողմից պատրաստված վիճակագրական տվյալները (տե՛ս Գեղամ Բաղայան, Վարազդատ Տերոյանի վիճակագրական նյութերն Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերի վերաբերյալ, «Բաներն Հայաստանի սրիսիվների», թիվ 1 (105), Երևան, 2005, էջ 212-220):

⁸³ Տե՛ս «Արարատ» պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Ս. Էջմիածին, 1913, համար Ա., էջ 69-80, «Խօսք» հասարակական, տնտեսական և գրական թերթ, Երևան, 1914, փետրվարի 1 (13), №5, «Բիզանդիոն» ազգայական հայաթերթ ամենօրեա, Կ. Պոլիս, 1913, փետրվարի 26 (մարտի 11): «Խոսք»-ի և «Բյուզանդիոն»-ի գրախոսականներին անդրադառնում և դրանցից մեջբերումներ է անում իր հուշերում նաև Ա-Դոն (տե՛ս Ա-Դո, Իմ հիշողություններ..., էջ 167-168):

⁸⁴ Տե՛ս «Արարատ», 1913, համար Ա., էջ 76-80:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 78:

Գրախոսականի հեղինակը նաև քննադատում է Ա-Դոյի կողմից Էփրիկյանի և Մայերի հանրագիտակ բառարանների որպես աղբյուր օգտագործելը՝ նշելով. «*հասար ընծայել մեզ համար վերին աստիճանի կարևոր խնդիրը լուծելու համար զանազան հանրագիտակ բառարանների (որոնց մէջ յարկապէս սրատրիտրիկական ամենակոպիտ մեղանչումները հարկւրներով սիտուած են և Թուրքիայի համար անշուշտ կրկնասպարիկը կրլինի) մենք չենք կարող և Ա-Դօն էլ չպիտի անէր*»⁸⁶:

Հեղինակն այնուհետև կանգ է առնում Ա-Դոյի կողմից ներկայացվող վիճակագրական տվյալներից շատերի թվագրման բացակայության, դրանց հավաքման թվականի անհայտ մնալու վրա. «*Անթոնական աղիասկներից են Վան-Տոսպի, Արճակի, Բերկրի-Արադայի, Արճէշի, Այջասագի, Հայոց Ձորի, Շարախի, Նոր-Դուզի և այլ բազմաթիւ գաւառների ազգաբնակչութեան վերաբերեալ տուած թուերը: Այդպէս է Աղթամարում եղած տեղեկագիրը, որից Ա-Դօն քաղել է Գեասաշի, Կարճկանի, Մոկսի, Կառկառի, Խիզանի, Սպարկերրի, Մամուրանք գաւառների հայ ազգաբնակչութեան թուերը: Նոյն վիճակի մէջ է նաև Մուշի առաջնորդարանի տեղեկագիրը, որից քաղուած են հետևեալ աղիասկները - Մշոյ դաշտի, Բիթլիսի գաւառի, Խոյս-Բոնաշէնի, Փասնաց գաւառի, Բուլանդրի, Կարդոյի գաւառների հայ ազգաբնակչութեան թուերը*»⁸⁷:

Գրախոսականի հեղինակն այդ հարցին առանձին կարևորություն էր տալիս, քանի որ դժվարանում էր ընդունել, որ առաջնորդարաններն «*ամեն տարի կամ մի քանի տարին մի անգամ ընդհանուր վիճակագիր են անում իրանց թեւերի և կամ իրաքանչիւր տարի իրանց մարեանների մէջ են կենդրոնացնում բոլոր գիտերում եղած մարեանները*»⁸⁸: Եվ իրոք, Ա-Դոյի տվյալների աղբյուրների քննությունը վկայում է, որ նրա կողմից օգտագործված բազմաթիվ տվյալներ վերաբերում են 1890-ական թթ. վերջին և 1900-ական թթ. սկզբին և նույնիսկ (Էփրիկյանի «Բնաշխարհիկ բառարանից» քաղված տվյալները) 1880-ական թթ. սկզբների վիճակին⁸⁹:

«*Հարց է, թե՞ արդեօք Թիւրքիայի այդ նահանգներում իրաքանչիւր գիտ ունի իր ծխականների մարեանները, որտեղից միայն ամենաճիշտ տեղեկութիւնը կարելի էր թերևս քաղել, - շարունակում է հեղինակը՝ մի ուշագրավ փաստ ներկայացնելով Գևորգյան ճեմարանում աշխատանքի իր անձնական փորձից: - Շար է սպարահում, որ Գ. Ճեմարան ընդունուելու համար Վանի, Բիթլիսի կամ Էրզրումի վիլայեթներից եկած հայ աշակերտը առանց որևէ ծննդական վկայականի է ներկայացել և յաճախ իրանց առաջնորդարանների կողմից վկայուած մի թուղթ է բերում - յետին*

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 79:

⁸⁷ Նույն տեղում:

⁸⁸ Նույն տեղում:

⁸⁹ Էփրիկյանն իր բառարանում գետեղված վիճակագրական աղյուսակները հիմնականում քաղել է 1880-ական թթ. սկզբներին հայկական մամուլում տպված համապատասխան նյութերից (օրինակ՝ Բիթլիսի գավառակի վիճակագրությունը, որը տեղ է գտել նաև Ա-Դոյի գրքում, տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1882 թ. հունիսի 20 (հուլիսի 2), № 18, տե՛ս նաև Էփրիկեան Հ. Ս., Պարկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հատոր առաջին, Ա-Ը, Վենետիկ, Ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1902, էջ 365):

թուով կազմուած: Դրանք հանգամանքներ են, որ պէտք է ուշադրութեան առնուեն, որովհետեւ մեծապէս ազդում են ազգաբնակչութեան թոյն վրայ»⁹⁰:

Եզրափակելով իր դիտարկումները՝ գրախոսականի հեղինակը նշում է, որ նա չի կարող ասել, թե հայ ժողովրդի թիվն արդյոք Ա-Դոյի ներկայացրածից մե՞ծ է, թե՞ փոքր: Նա միայն արձանագրում է, որ Ա-Դոյի աղբյուրները չեն կարող վստահելի լինել, ապա ուրեմն նրա բերած թվերը չեն կարող ճիշտ լինել⁹¹:

Ամփոփելով հոդվածը՝ առանձնացնենք Ա-Դոյի գրքի հրատարակման կապակցությամբ նրա կողմից ներկայացված վիճակագրության հավաստիության և առհասարակ արևմտահայության թվաքանակի, այլ էթնոկրոնական խմբերի հետ հայերի հարաբերակցության հարցի շուրջ 1912-1914 թթ. հայկական մամուլում ծավալված քանակներն այն հիմնական արդյունքները, որոնք հետաքրքրություն են ներկայացնում ժամանակակից ուսումնասիրողի համար:

1. Քննադատներին հաջողվեց վեր հանել Ա-Դոյի ուսումնասիրության որոշակի խոցելի կողմերը՝ աղբյուրների ոչ միատարր բնույթը, տվյալների՝ տարբեր թվականներին վերաբերվելը կամ թվագրման բացակայությունը, մահմեդականների թվաքանակի հարցում օսմանյան վիճակագրությանն ապավինելը, մեկ հայ տան (ծխի) անդամների միջին թվի՝ 7-ի՝ իրականից ցածր լինելը, բոլոր վիճակագրություններում առկա հայերի թերհաշվառման գործոնը հաշվի չառնելը և այլն. ներկայացվեցին ծանրակշիռ փաստարկներ առ այն, որ երեք նահանգների հայ ազգաբնակչության թվաքանակի՝ Ա-Դոյի հաշվարկը թերի և իրականից ցածր է:
2. Ա-Դոյի թվերին փաստարկված հակադարձելու նպատակով ի հայտ բերվեց մեծ քանակությամբ նոր վիճակագրական նյութ՝ Հայկական հարցի վերաբերման կապակցությամբ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից 1912 թ. կազմված վիճակագրությունները, 1913-14 թթ. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից անցկացված արևմտահայության մարդահամարի տվյալները, 1914-1915 թթ. արևմտահայ փախստականների հաշվառման տվյալները և այլն: Հայկական մամուլի այդ հրապարակումներն ունեն սկզբնաղբյուրի նշանակություն՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, որ դրանք այդ տվյալների՝ լայն շրջանառության մեջ դնելու առ այսօր մեզ հայտնի առաջին օրինակներն են, իսկ շատ դեպքերում որոշ տվյալներ հայտնի են միայն այդ հրապարակումների միջոցով:
3. Քննադատների կողմից Ա-Դոյի տվյալների հավաստիությունը ստուգելու նպատակով կիրառվեց դրանք այլ՝ առավել թարմ և արժանահավատ վիճակագրական տվյալների հետ համադրելու և համեմատելու մեթոդը: Այս առումով և հատկապես Մեծ եղեռնը վերապրած արևմտահայ փախստականների հաշվառման տվյալները, ինչպես նաև իրենց կողմից հայրենի բնակավայրերի մասին հաղորդվող տեղեկությունները Ա-Դոյի և այլ աղբյուրների կող-

⁹⁰ «Արարար», 1913, համար Ա., էջ 79:

⁹¹ Նույն տեղում:

մից հաղորդվող վիճակագրական տվյալների հետ համադրելն այն հիմնական մեթոդներից է, որը հնարավորություն է տալիս ճշգրտելու Մեծ եղեռնի նախօրյակին Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության այլ տարածքների առանձին վարչական միավորներում հայ բնակչության թվաքանակը:

4. Ա-Դոյի երկասիրությանն արձագանքել են ժամանակի հայ իրականության ականավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ-մտավորականներ Ավետիս Ահարոնյանը, Գևորգ Ալթունյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Արշակ Ջամալյանը և ուրիշներ, և նրանց տեսակետները Հայկական հարցի համատեքստում արևմտահայության թվաքանակի հարցի կապակցությամբ ինքնին արժանի են անդրադարձի:

Անկախ Ա-Դոյի ուսումնասիրության խոցելի կողմերից՝ «Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները» աշխատության արժեքը ժամանակակից ուսումնասիրողի համար առաջին հերթին դրա աղբյուրներն են: Շնորհիվ Ա-Դոյի՝ մենք այժմ ունենք Արևմտյան Հայաստանի տարբեր թեմերի առաջնորդարանների գգրոցներից քաղված, առանձին անհատներից ստացված հարուստ վիճակագրական նյութ, որը եթե չպահպանվեր Ա-Դոյի կողմից, ապա Մեծ եղեռնի ընթացքում հայկական թեմերի բնաջնջման և առաջնորդարանների շենքերի թալանի ու ավերման ժամանակ անխուսափելիորեն կկիսեր հավերժ կորսված հազարավոր այլ փաստաթղթերի ճակատագիրը:

«ՄԻ ՔԱՆԻ ԹՎԵՐ». Ա-ԴՈՅԻ «ՎԱՆԻ, ԲԻԹԼԻՍԻ ԵՒ ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԻԼԱՅԷԹՆԵՐԸ» ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (1912 Թ.) ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱՐԾԱՐԾՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ ԾԱՎԱԼՎԱԾ ԲԱՆԱՎԵՃԸ

Ռոբերտ Թատոյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացվում է անվանի հայ վիճակագիր և պատմաբան Ա-Դոյի (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) «Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները. ուսումնասիրության մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաական և տնտեսական դրության» աշխատության 1912 թ. հրատարակման առիթով հայկական մամուլում արևմտահայության թվաքանակի հարցի շուրջ ծավալված բանավեճը, որը ժամանակագրական առումով համընկավ Մեծ եղեռնի նախօրյակին Հայկական հարցի վերաբացման շրջանի հետ (1912-1914 թթ.):

Ա-Դոյի երկասիրությանն արձագանքեցին ժամանակի հայ իրականության ակա-նավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ-մտավորականներ Ավետիս Ահարոն-յանը, Գևորգ Ալթունյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Արշակ Ջամալյանը և ուրիշներ:

Ա-Դոյի գրքի քննադատներին հաջողվեց վեր հանել Ա-Դոյի ուսումնասիրության որոշակի խոցելի կողմերը, ներկայացվեցին ծանրակշիռ փաստարկներ առ այն, որ երեք նահանգների հայ ազգաբնակչության թվաքանակի՝ Ա-Դոյի հաշվարկը թերի և իրականից ցածր է: Ա-Դոյի թվերին փաստարկված հակադարձելու նպատակով ի հայտ բերվեց մեծ քանակությամբ նոր վիճակագրական նյութ, որն ունի սկզբնաղբ-յուրի նշանակություն: Քննադատների կողմից Ա-Դոյի տվյալների հավաստիությունը ստուգելու նպատակով կիրառվեց դրանք այլ՝ առավել թարմ և արժանահավատ վիճակագրական տվյալների հետ համադրելու և համեմատելու մեթոդը:

Բանալի բառեր՝ Հայկական հարց, արևմտահայության թվաքանակ, Վանի նահանգ, Բիթլիսի նահանգ, Էրզրումի նահանգ, հայկական մամուլ, վիճակագ-րություն, ժողովրդագրություն:

“A COUPLE OF FIGURES.” THE STUDY OF A-DO “VAN, BITLIS AND ERZEROU M VILAYETS” (1912) AND WESTERN ARMENIAN POPULATION NUMBER DEBATE IN THE ARMENIAN PRESS DURING THE PERIOD OF ARMENIAN REFORM PACKAGE NEGOTIATIONS

Robert Tatoyan

SUMMARY

The article presents the debate in the Armenian press on the issue of the number of Western Armenian population that emerged in connection with the publication of a book “Van, Bitlis and Erzurum Vilayets: An Attempt of Study of Geographical, Statistical, Legal and Economic Situation of those areas,” by A-Do (Hovhannes Ter-Martirosyan), the prominent Armenian historian and demographer, in 1912. This publication

chronologically coincided with the re-opening of the Armenian question on the eve of the First World War (1912-1914).

Avetis Aharonyan, Gevorg Altunyan, Nikol Aghbalyan, Arshak Jamalyan and other prominent public and political figures and intellectuals of the time, has written reviews on A-Do's study.

A-Do's critics succeeded in highlighting some of the vulnerabilities of A-Do's work. They also raised strong argument that the A-Do's figures on the Armenian population of Van, Bitlis and Erzeroum provinces of Western Armenia were incomplete and far below the real picture. Thus the critics have used a method to compare A-Do's figures with the most up-to-date and accurate statistical data in order to verify the accuracy of A-Do's statistics. Thus a large number of new statistical data has been revealed to argue against A-Do's figures, and this statistics has the value of a first-hand source.

Keywords: Armenian question, Western Armenians, Van province, Bitlis province, Erzeroum province, Armenian press, statistics, demography.

«НЕСКОЛЬКО ЧИСЕЛ»: ИССЛЕДОВАНИЕ А-ДО «ВАНСКИЙ, БИТЛИССКИЙ И ЭРЗЕРУМСКИЙ ВИЛАЙЕТЫ» (1912) И ДЕБАТЫ В АРМЯНСКОЙ ПРЕССЕ ПО ВОПРОСУ О ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ В ПЕРИОД ВОЗОБНОВЛЕНИЯ АРМЯНСКОГО ВОПРОСА

Роберт Татоян

РЕЗЮМЕ

В статье представлены дебаты в армянской прессе по вопросу о численности населения Западной Армении, начавшиеся в связи с изданием книги известного армянского историка и демографа А-До (Ованес Тер-Мартirosян) «Ванский, Битлисский и Эрзерумский вилайеты: опыт изучения географического, статистического, правового и экономического положения данных областей». Публикация данной книги в 1912 году хронологически совпала с возобновлением Армянского вопроса накануне Первой мировой войны (1912-1914).

Аветис Агаронян, Геворг Алтунян, Никол Агбальян, Аршак Джамалян и другие видные общественные и политические деятели и интеллектуалы того времени выступили с критическими замечаниями по поводу книги А-До.

Критикам А-До удалось выделить некоторые из уязвимых сторон и ошибок в его исследовании. Они также высказали веские аргументы в пользу того, что подсчеты А-До армянского населения провинций Ван, Битлис и Эрзерум Западной Армении являются неполными и не представляют реальную картину численности армян. С целью верификации статистики А-До, критики использовали метод сравнения его данных с более новыми и точными числами населения. Таким образом, было опубликовано большое количество новых статистических данных, которые представляют ценность в качестве первоисточника.

Ключевые слова: Армянский вопрос, западные армяне, провинция Ван, провинция Битлис, провинция Эрзерум, армянская пресса, статистика, демография.